

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії

Формування Британської колоніальної імперії (1660-1783 рр.)
Дипломна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, групи 621
Спеціальності 032 Історія та археологія
Лазорик Тетяна Петрівна
Керівник: к.і.н., доц. Піддубний І.А.

Рецензент: _____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 3

від «29» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Сич. О.І.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП 3-10 ст.

**РОЗДІЛ I. ФОРМУВАННЯ БРИТАНСЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ІМПЕРІЇ
У XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ. 11-36 ст.**

1.1. Торговельні компанії як інструмент колоніальних завоювань Англії. 11-26 ст.

1.2. Англо-голландське протистояння другої половини XVII ст. в контексті колоніальної політики Англії. 26-36 ст

**РОЗДІЛ II. РОЗШИРЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ НАДБАНЬ БРИТАНІЇ
У XVIII СТ. 37-67 ст.**

2.1. Загострення англо-французьких протиріч у першій половині XVIII ст. 37-54 ст.

2.2. Територіальні завоювання в Північній Америці та Азії. 54-67 ст.

**РОЗДІЛ III. КРИЗА ТА ПАДІННЯ «ПЕРШОЇ БРИТАНСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ». 68-90 ст.**

3.1. Причини та передумови втрати 13-ти Північноамериканських колоній. 68-79 ст.

3.2. Хід та підсумки конфлікту між британською короною та колоніями. 79-91 ст.

ВИСНОВКИ. 92-94 ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ. 95-103 ст.

ВСТУП

Актуальність. Серед усіх імперських держав, відомих в історії людства, Британська колоніальна імперія була найобширнішою. Недаремно англійці, даючи характеристику своїй імперії, стверджували, що «над нею ніколи не заходить сонце». Ставши на шлях колоніалізму значно пізніше від інших народів (португальців, іспанців, голландців та французів), англійці, тим не менше, досягнули найбільш вражаючих результатів. Завдяки успішним завоюванням Велика Британія впродовж XIX ст. і до початку Першої світової війни залишалася безперечним лідером не лише в тогочасній Європі, але й у світі загалом. Наймогутніший військовий флот, чисельні колоніальні володіння та розвинута промисловість давали їй можливість задавати тон як у міжнародній політиці, стежачи за підтримкою балансу сил, так і в міжнародній торгівлі, запроваджуючи принцип «відкритих дверей».

Основи могутності Британської імперії були закладені впродовж XVII-XVIII ст. Саме в цей період англійськими поселенцям не лише були засновані перші колонії на території Північної Америки, але й розпочалося протистояння з іншими колоніальними державами. Наслідком низки військових конфліктів з Голландією, Францією та ослаблою Іспанською імперією стало надбання нових територій на Американському континенті, в Карибському басейні та в Азії, а також витіснення суперників з низки територій. В цей же період була сформована й система управління колоніями.

Не зважаючи на те, що в останній чверті XVIII ст. Британська імперія пережила кризу, втративши внаслідок війни за Незалежність США частину своїх колоній, її зростання не припинилося. Змінивши основний вектор своєї зовнішньої політики – з Північної Америки, де їй все ще належала Канада, до Азії та Африки, правляча еліта Великої Британії розпочала формування нової колоніальної імперії.

Зростаючи, Британська імперія здійснила величезний вплив на розвиток багатьох держав та народів світу. В першу чергу, це стосувалося населення колоній. З одного боку, англійські колоністи відтісняли, або ж винищували місцеве тубільне населення, розширяючи простір для подальших переселенців, змінювали своєю господарською діяльністю екосистему та подекуди навіть ландшафт нових територій. З іншого боку – британська колоніальна адміністрація привносила власну культуру, звичаї, політичну і правову систему. Саме на цих підвалинах, в подальшому, були сформовані США, а дещо пізніше й Канада, Індія, Австралія та інші колишні колонії.

Отже, дослідження процесу розширення і формування колоніальної імперії Великої Британії дозволить краще зрозуміти суть колоніалізму, але й сприятиме формуванню цілісної картини про суперництво між колоніальними державами, яке мало місце впродовж досліджуваного періоду.

Важливим є й те, що дана проблематика, на жаль, не стала предметом особливого зацікавлення серед вітчизняних дослідників. Якщо окремі питання, пов'язані з британським колоніалізмом XIX-XX ст. знайшли своє відображення в низці статей та монографій, то про наявність певних досліджень, присвячених більш раннім періодам історії Британської імперії вести мову не доводиться. Все це, зрештою, і зумовлює наукову актуальність теми.

Мета дослідження полягає у тому, щоби на основі аналізу опублікованих джерел та наукової літератури розглянути процес формування та становлення та занепад «Першої колоніальної імперії» Великої Британії.

Вказана мета зумовила необхідність розв'язання наступних завдань:

- проаналізувати вплив торговельних компаній у становленні імперії;
- розглянути військово-політичне протистояння між Англією, Голландією та Францією;
- простежити процес розширення колоніальних володінь;

- визначити причини та наслідки падіння «Першої імперії».

Об'єкт дослідження – зовнішня політика Англії у другій половині XVII – XVIII ст.

Предмет дослідження – процес формування та становлення колоніальної імперії Великої Британії.

Хронологічні рамки охоплюють період 1660-1783 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена завершенням Англійської революції та збільшенням інтересу з боку англійської політичної еліти та короля до розширення колоніальних володінь й упорядкування системи колоніального управління. Верхня хронологічна межа обумовлена укладенням Версальського мирного договору, що, з одного боку, завершив війни за Незалежність США, а з іншого – поставив крапку в існуванні «Першої колоніальної імперії» Великої Британії.

Географічні межі дослідження охоплюють територію королівства Англія, а також всі ті території в Північній Америці та Азії, які впродовж XVII-XVIII ст. були перетворені на колонії і стали складовою частиною Британської імперії.

Методи дослідження. При написанні магістерської роботи нами були використані як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи дослідження. Серед перших варто згадати такі, як індукція та дедукція, аналіз і синтез. Щодо спеціально-історичних, то нами були використані історико-генетичний, компаративний та історико-системний.

Джерельна база. Джерельну базу дослідження складають опубліковані документи, котрі можна розділити на такі частини: 1) офіційні документи; 2) спогади та праці сучасників.

Перша група джерел представлена міжнародними договорами, королівськими хартіями та законодавчими актами.

В першу чергу доречно згадати Навігаційні акти 1660 і 1663 рр. [12;13]. Вказані документи регламентували торговельні взаємини між Англією та її

колоніями, а тому є важливими для розуміння її колоніальної політики. Доречно також згадати королівську хартію 1670 р., надану Карлом II «Компанії Гудзонової затоки» [22]. Зауважимо, що в XVII-XVIII ст. колонізацією нових земель та прокладенням торговельних шляхів займалися саме приватні торговельні компанії. Згадана вище хартія проливає світло на те, які повноваження такі компанії отримували від короля і як організовували свою діяльність. Додатковим джерелом, що дозволяє проаналізувати діяльність торговельних компаній, зокрема Британської «Ост-Індської компанії» [9], є збірник документів «Договори та зобов'язання з місцевими князями та державами Азії», який містить низку угод, укладених впродовж другої половини XVIII ст. між представниками Ост-Індської компанії та різними індійськими правителями.

Британська колоніальна політика супроводжувалася протистояннями з іншими державами, що здійснювали заморську експансію у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. При дослідженні проблеми англо-голландського та англо-французького протистояння важливими джерелами стали міжнародні договори, що формували міжнародні коаліції, або ж завершували військові конфлікти: першу англо-голландську війну [10], війну Аугзбургської ліги [23], війну за австрійську спадщину [6; 7; 23; 28], Семирічну війну [25]. Вказані договори дозволяють проаналізувати ті зміни, що відбувалися на політичній мапі світу по завершенню війн, при чому не лише в Європі, але й і в колоніях.

При дослідженні питання причин розгортання Американської революції корисними були деякі схвалені британським парламентом законодавчі акти – так звані «закони Тауншенда» [11; 16; 19; 21; 29]. Їх аналіз дозволяє проаналізувати британську політику щодо своїх північноамериканських колоній по завершенню Семирічної війни.

Документи, створені представниками колоній напередодні та під час розгортання Американської революції є ще одним важливим джерелом, на

основі аналізу якого можна визначити причини, що її спричинили. Зокрема, нами були використані такі документи: «Декларація та постанова Першого Континентального конгресу» [14], «Петиція оливкової гілки» [20], «Декларація про причини та потребу застосування зброї» [18], «Декларація про незалежність» [3]. Вказані документи, в першу чергу, дозволяють проаналізувати позицію колоністів, їх ставлення до британської адміністрації, короля, парламенту, позицію щодо колоніальної політики Великої Британії в Північній Америці. Все це сприяє формуванню цілісної картини при дослідженні передумов та причин Американської революції.

Друга група джерел представлена спогадами та працями сучасників. Серед таких, в першу чергу, варто згадати роботу А. Сміта «Дослідження про природу та причини багатства народів» [8], з якої можна почерпнути додаткову інформацію про структуру та керування Ост-Індською компанією. Деяку інформацію щодо протистояння Великої Британії з Францією можна почерпнути з памфлетів Д. Дефо [4] та Г. Болингброка [2].

При дослідженні окремих проблем, пов'язаних із Семирічною війною, зокрема протистояння між Великою Британією та Францією в колоніях, корисною була робота німецького історика та учасника війни Йогана Архенгольца [1].

Насамкінець варто згадати памфлет одного із батьків-засновників США, англійця Томаса Пейна – «Здоровий глузд» [5], в якому автор аргументовно пояснював потребу і право колоністів на розрив з британською короною і, який, зрештою, дав поштовх для появи «Декларації про незалежність».

Вцілому, джерельна база є достатньою для того, щоб дослідити процес розвитку Британської імперії впродовж 1660-1783 рр.

Історіографія. Історіографію розвитку британської імперії в 1660-1783 рр. можна розділити на радянську та зарубіжну, яка у свою чергу представлена працями західних та російських вчених. Щодо української

історіографії, то тут можемо констатувати факт відсутності досліджень, які б розглядали ті чи інші проблеми англійського колоніалізму зазначеного періоду. В якості винятку можна згадати чернівецького дослідника Сича О.І. [73].

Проблема колоніалізму та відносин між колоніями та їх метрополіями в радянській історіографії юла однією з найбільш актуалізованих тем. При вивченні тих чи інших проблем, пов'язаних із колонізацією, радянськими дослідниками робився акцент саме на колоніалізмі як явищі та його критиці [42; 47; 72].

Окремо варто згадати чотиритомну роботу відомого радянського американіста Болховітінова М.М. [37]. Для нашої магістерської роботи корисним був перший том, присвячений історії США від заснування перших колоній і завершення Реконструкції Півдня. В роботі досить ґрунтовно проаналізовано процес колонізації Північної Америки англійськими поселенцями, їх розвиток, а також розгортання Війни за незалежність США. На увагу також заслуговує робота іншого радянського американіста Єфімова О. В., присвячена історії Північної Америки від її відкриття і до 1870 р. [46].

Доречно згадати науковий доробок радянського і сучасного російського дослідник Согріна В.В., який вивчав різні питання, пов'язані із передумовами та причинами Американської революції [71; 72].

Загалом, праці радянських дослідників є доволі інформативними й багатими на фактологічний матеріал. Проте, подання та аналіз подій через призму марксистсько-ленінської методології робить їх дещо однобічними та суб'єктивними. З огляду на це, при їх використанні необхідний доволі критичний підхід.

Досить ґрунтовно історія Британської імперії досліджена в сучасній російській історіографії. Знаним фахівцем з цієї галузі є Кісельов О.О., науковий доробок якого присвячений різним аспектам становлення, розвитку, управління та занепаду «Першої Британської імперії» [52; 53; 54].

Цікавим є дослідження Широкограда О.Б. [83], присвячене колоніальним володінням Британської імперії. Автор проаналізував процес перетворення тих чи інших територій на колоній, їх розвиток та вихід зі складу імперії.

Проблемою діяльності торговельних компаній, в першу чергу Бриатнської Ост-Індської, займався Фурсов К.І. [75; 76; 77; 78]. Дослідник проаналізував процес становлення, організаційну структуру, діяльність та взаємини, що існували між Британською Ост-Індською компанією, парламентом та британською монархією. Серед інших вчених, котрі займалися цією проблематикою, доречно згадати Ключко В.М. [50], Попова М. [60], Сапунцова А.Л. [65], Соловйова О.Д. [70].

Різні аспекти військового протистояння Великої Британії з Голландією та Францією досліджували такі вчені, як Акімов Ю.Г. [30], Ієрусалимська Є.В. [44], Калмиков В.С. [49], Кондратьєв С.В. [51], Созаєв Є.Б. [66].

Західна історіографія представлена в нашому дослідженні загальними працями з історії Великої Британії та деяких її колишніх колоній – США, Канади та Індії. В першу чергу варто згадати п'ятитомну «Оксфордську історію Британської імперії». Її другий том, автором якого є Маршалл П. Дж. – відомий англійський дослідник імперії, присвячений саме періоду XVIII ст. [89]. Автором простежені основні напрями британської експансії цього періоду, діяльність торговельних компаній, протистояння з іншими державами в Європі та колоніях. Дослідник розглядає причини, перебіг та наслідки Американської революції. Одним із них, як випливає з аналізу його роботи, стало падіння «Першої Британської імперії» і зміна вектору колоніальної політики британської корони на Схід.

Серед інших дослідників, які вивчали різні аспекти розвитку та функціонування Британської імперії XVIII ст., варто згадати Брендона П. [39], Сілі Дж. Р. [67]. Процес завоювання Індії Британською «Ост-Індською компанією» розглянув у своїх дослідженнях Кей Дж. [56; 88]. Дані про

британську колонізацію Канади та протистоянні між із Францією можна знайти в роботі канадського дослідника Брауна К. [32].

При розгляді проблеми передумов, причин та перебігу Американської революції крисними були загальні праці з історії США таких дослідників, як Аптекер Г. [31], Бурстін Д. [38], Ріміні Р. [63], Тіндалл Дж. Б. та Шайл Д.Е. [74].

Загалом, обсяг наявних джерел та літератури є достатніми для виконання поставлених нами у цьому дослідженні мети та завдань.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, основної частини, яка складається із трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ I. ФОРМУВАННЯ БРИТАНСЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ІМПЕРІЇ У XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

1.1. Торговельні компанії як інструмент колоніальних завоювань Англії.

Торговельні компанії відіграли вирішальну роль у становлення Британської колоніальної імперії. Отримавши від монархів широкі повноваження, і, як правило, маючи у своєму розпорядженні власні армії, вони здійснювали поступову колонізацію багатих на природні ресурси території в Північній Америці, Карибському басейні, Азії, а також на Африканському континенті.

Перші торговельні британські компанії були створені як спроба переорієнтації імпорту прянощів з торговельних шляхів Близького Сходу на морський шлях довкола Африки і до Європи. Проте, із часом їхня діяльність набула вельми диверсифікованого характеру. Беручи до уваги те, що до розгортання промислової революції, і досягненні відповідного рівня виробництва, Європі не було що запропонувати азійським країнам із готової продукції, основними предметами англійського експорту стали дорогоцінні метали, а імпорту – прянощі, тканини, селітра, чай тощо [60, с. 68-70]. Відтіснивши своїх конкурентів, вони, в подальшому, стали лідерами в морській торгівлі Європи з країнами Азії, а разом з тим – отримали можливість для утримання армій і завоюванні нових територій.

Середземномор'я стало початковим напрямом торгової експансії англійців. Найуспішнішою в XVII ст. слід була «Левантійська компанія», що отримала в 1588 р. від королеви Єлизавети I монопольне право на торгівлю в цьому регіоні.

Компанія заснувала свої факторії в торгових центрах Алеппо, Константинополі та інших містах. Англійці швидко усвідомили, що Середземномор'є є «золотою жилою». Левантійська торгівля не мала собі

рівних у XVII ст. Східні ринки вражали європейців удосталь. Близькосхідне «перехрестя» було центром тисячоліттями «світ-економіки». Османська імперія була спадкоємицею давніх зв'язків Візантійської імперії з ісламським світом. Сильна влада султанату, а також «темрява» місцевих торговців не дозволили англійцям просунути далі за портові торгові міста. Впродовж усієї історії «Левантійської компанії» Алеппо був її штабом на Близькому Сході. Англійський посол в Османській імперії, два консули в Смірні, а також в Константинополі призначалися короною, але були тісно пов'язані з «Левантійською компанією». Їхні взаємини були чітко визначені: послу, консулам, секретарям, священникові та перекладачам виплачувались фіксовані та солідні пенсії, що зобов'язувало їх узгоджувати свої дії з представниками компанії. Робити ставку на експорт британських товарів до Леванту не доводилося. Компанія була змушена купувати срібло Нового Світу в Кадісі, щоб обмінювати його на більш цінні товари в Леванті: шовк-сирець, пряжу, родзинки, мускатний горіх, перець, індиго, дубильний горіх, тонкі та вишукані шовкові й бавовняні тканини, м'які шкіри, порошок соду (для виготовлення скла і мила), смолу. На початку XVIII ст. кількість акціонерів компанії почало зменшуватися. Занепад компанії був спричинений постійними позиками, які вона надавала англійському уряду. До того ж, в середині XVIII ст. Левант став відкритим для вільної торгівлі [40, с. 11-12].

Наймогутнішою з-поміж усіх по праву можна вважати Ост-Індську компанія, яка відіграла досить помітну роль в розширенні і зміцненні імперії.

Компанія, як така, виникла ще в 1600 р., коли королева Єлизавета I Тюдор дарувала групі лондонських купців спеціальну хартію, за якою надавала останній монопольне право на торгівлю з Індією. Окрім того, корона делегувала компанії законодавчу, виконавчу і судову владу над її службовцями, а також право на здійснення самостійної зовнішньої політики. Варто відзначити, що делегування таких прав було не випадковим. Його

вимагала сама природа компанії. Адже це була монопольна організація, яка вела торгові операції в іншій частині світу, де Англія, як держава, ще не була присутня. В подальшому, Ост-Індська компанія стала для Англії не тільки торговим, але й дипломатичним та військовим інструментом проникнення в Азію та завоювання нових територій.

Приводом для створення компанії стало штучне підвищення цін на перець, спричинене голландськими купцями. Ініціатором її створення став мер Лондона, а також ще близько сотні торговців, які мали сукупний капітал в розмірі 30 тис. фунтів. Кожен з них був вільний у визначенні розміру своєї частки, але всі підписувалися на круглі суми від 100 до 3 тис. фунтів і лише один учасник вніс 333 фунти. В подальшому, з урахуванням такого випадку, на загальних зборах було вирішено, що до асоціації не прийматиметься жоден учасник, внесок якого становитиме менше 200 фунтів [48, с. 200].

Початкова назва компанії звучала як «Директор і співтовариство лондонських купців, що ведуть торгівлю з Ост-Індією». В якості засновників компанії, як було зазначено у дарованій Єлизаветою I хартії, були вказані Джордж Кліффорд, граф Камберленд та ще 215 рицарів і міщан. Деяко пізніше її перейменували на «Поважну Ост-Індську компанію» або ж просто «Ост-Індську компанію». Перші 12 експедицій, які компанія організувала до Індії, фінансувалися з окремих капіталів, хоча й вирушали на спільних кораблях компанії. Як бачимо, спершу компанія представляла собою союз окремих торгівельних товариств. І лише в 1612 р. учасники об'єдналися в акціонерну компанію [8, с. 695].

Якщо проаналізувати соціальний склад учасників компанії, то в XVII ст. до неї входили не лише найзаможніший прошарок англійських купців, але й пери, дворяни і навіть короновані особи [57, с. 27].

Щодо керівного апарату компанії, то найвищим управлінським ураганом в ній були загальні збори акціонерів. Перші такі збори відбулися у жовтні 1600 р. Присутніми на них були 104 члени, які вирішували питання

невчасної сплати внесків деяких членів компанії [48, с. 201]. Рішення загальних зборів акціонерів ухвалювалося за погодженням більшості. Першопочатково право голосу мали всі учасники компанії, а присутність всіх її членів була обов'язковою. На тих, хто не відвідував збори – накладалися штрафи. На зборах обиралися члени комітету та головний директор компанії. Директора обирали терміном на 1 рік. До його повноважень входило представництво компанії. Безпосереднє керівництво компанією здійснював комітет у складі 24 осіб, яких обирали терміном на рік з-поміж акціонерів товариства. Рішення також приймалося більшість голосів. На початку діяльності компанії членом комітету міг стати будь-хто з акціонерів, але дещо згодом для кандидатів встановили майновий ценз – наявність у власності акцій компанії на суму не меншу ніж 2000 фунтів. За відсутності керуючих зборами обиралися депутата – кандидата на цю посаду. Кожен новий учасник, а також обрані на різні посади особи, складали присягу на вірність компанії. З 1662 р. право голосу на загальних зборах мали лише ті акціонери, котрі володіли акціями на суму мінімум в 500 фунтів [48, с. 205-206].

Забігаючи наперед, зазначимо, що з 1772 р. майновий ценз на право голосу на загальних зборах компанії був збільшений з 500 до 1000 фунтів. Водночас із чим було прийнято рішення, згідно якого при купівлі акцій компанії право голосу могло бути надане лише через рік від часу одержання акцій. Термін керівництва комітету 24-х збільшили до чотирьох років, але при цьому 6 його членів вибивали з посади щороку, не маючи при цьому право на переобрання під час наступних виборів на наступний рік [8, с. 699].

Зазначимо, що для успішного функціонування компанія мала сама виступити для свого персоналу у ролі держави. Окрім того, такий стан речей вимагав від компанії готовності застосовувати, за необхідності, збройну силу – як до своїх службовців (здійснення поліцейських функцій), так і представників владних інститутів Афро-Азійського простору. Вже перші

кораблі Ост-Індської компанії вирушали у плавання, добре оснащені гарматами. До складу флоту компанії входили навіть важкі фрегати (близько 500 т.) із командою в 180 чоловік. Щодо збройних сил, то під кінець XVIII ст. компанія мала у підпорядкуванні 70 тисячну армію, з якої лише 13 тис. були власне англійцями. В 1806 р. ця цифра зросла до 158,5 тис. [50, с. 20].

Витіснивши з Індії ослаблих португальців, англійці поступово розширювали свою торгівлю в Азії. Компанія купувала малайський перець та індійські бавовняні тканини за срібло і продавала їх в Європі (насамперед континентальній), отримуючи за них значну кількість срібла (яке, у свою чергу, надходило до Європи з іспанської Мексики).

Звичайними опорними пунктами компанії були торговельні факторії, в яких селилися її службовці, розміщувалися і реалізовувалися товари. Відповідно до отриманих від індійських правителів грамот, компанія користувалася у своїх факторіях правом екстериторіальності. Відповідно до нього службовці компанії підлягали судовій владі комісарів, яких король наділив правом судити військовим судом, а також президента та ради факторії, які мали громадянську юрисдикцію. Найпершим відомим випадком застосування права екстериторіальності та території факторії був випадок у гуджаратському порту Сурат, де в 1616 р. був здійснений, відповідно до судового вироку, розстріл англійця, котрий вбив іншого підданого короля [88, с. 66].

Попри наявність права екстериторіальності, компанія бачила вразливість свого бізнесу на Сході, а тому прагнула позбавити владу можливості заарештовувати її людей, а також диктувати власні умови. Такий підхід був спричинений тим, що намісники Монгольської імперії досить часто ігнорувала укази шаха про торговельні пільги компанії, обкладаючи її додатковими митами [26, с. 151].

Беручи до уваги такий стан речей, компанія вже в першій половині XVII ст. розпочала пошуки шляхів виведення осередків своєї діяльності з-під

контролю азійських правителів. В 1639 р. вона взяла в оренду в одного з навабів Коромандельського узбережжя Індії рибальське село Мадрас і невдовзі звела там форт св. Георга, який став в подальшому тим ядром, на основі якого виросло місто. В 1668 р. компанія отримала від короля Карла II острів Бомбей із замком. В 1696 р. компанія розпочала будівництво форту Вільям навколо ще однієї своєї факторії у Калькутті. Наявність таких укріплень дозволили компанії почуватися у безпеці [74, с. 114].

Після цього, якщо виникали якісь конфлікти з індійською владою, останні могли заарештувати товари чи осіб, що їх супроводжували в глибинних районах країни, однак взяти факторії, захищені фортецями, вже було досить проблематично.

В подальшому компанія набула ще низки привілеїв від королів з династії Стюартів, за якими розширила свій політичний потенціал. Зокрема, в 1676 р. Карл II дозволив їй карбувати власні монети в Бомбеї, а згідно наданої в 1683 р. хартії – право оголошувати війну нехристиянським народам, призначати морських офіцерів, які отримували повноваження набирати і навчати моряків та солдатів, й навіть створювати військові трибунали. За короля Якова II компанія отримала в 1686 р. хартію, згідно якої вона отримала право запроваджувати воєнний стан на судах і у факторіях. За цією ж хартією компанія отримала ще й на видачу власних хартій із правом заснувати в Мадрасі муніципалітет. Зазначимо, що право створювати хартією муніципальні корпорації було однією з найважливіших прерогатив королівської влади. У свою чергу, надавши компанії таку хартію, Яків II, за великим рахунком, делегував їй і частину притаманних для держави рис [17, с. 23].

Вище зазначені повноваження дозволили лідеру Ост-Індської компанії серу Джозайє Чайлду (очолював її у 1680-90-ті рр.) зробити в 1687 р. заяву про те, що вона перетворилася на «суверенну державу в Індії» [74, с. 114]. Звісно ж, що це було перебільшенням, адже більшість торгових пунктів

компанії все ще залишалися факторіями у підконтрольних Монгольській імперії містах, а форти були лише «острівцями в «морі» імперських володінь. Разом з тим, переконавшись у власній військовій потужі й переоцінивши значення своєї торгівлі для індійської економіки, керівництво компанії вже в 1686 р. оголосило Великому Моголу Аурангзебу війну. Причиною цього конфлікту стали величезні побори Шаїста-хана – намісника Бенгалії. Не вдаючись у подробиці протистояння між Ост-Індською компанією та імперією Великих Моголів, зазначимо лише, що для компанії воно не увінчалось успіхом. Підконтрольні їй війська пограбували східно індійські міста Хуглі та Балешвар, а флот захопив в Аравійському морі десятки торгових кораблів. У відповідь армія Великого Могола витіснила англійців з Бенгалії, а флот взяв в облогу їхню факторію в Бомбеї. Не маючи змоги чинити опір, керівництво компанії в 1690 р. просило миру. Згідно укладеному договору, компанія зобов'язувалася сплатити контрибуцію в розмірі 150 тис. рупій і в майбутньому «не поводитися ганебно» [88, с. 144-146, 164]. Поразку можна пояснити тим, що у XVII ст. ще існувала міцна загально-індійська держава – Монгольська імперія, яка, попри відцентрові тенденції, що розгорталися на території імперії, ще була спроможною на нанесення ударів у відповідь. Ситуація зміниться лише у XVIII ст., про що детальніше йтиметься в другому розділі.

Попри таку поразку у війні, сам фак її ведення, варто зауважити, вже говорить про те, що Ост-Індська компанія перестала бути звичайним товариством купців, що лише займається торгівлею. Зазначимо, що до силових методів компанія вдавалася й раніше. Так, в 1612 р. за допомогою зброї вона змусила правителів Монгольської імперії відкрити їхній найбільший торговий порт Сурат для кораблів компанії. Але на відміну від попереднього випадку, станом на 1690 р. компанія вже мала у своєму розпорядженні не лише військово-морський флот, а й укріплені поселення та форти на індійській території [74, с. 115].

Таким чином, можемо констатувати, що вже станом на кінець XVII ст. Ост-Індська компанія перетворилася на дещо більше, аніж просто компанію. Соціально-економічні та політичні процеси, що відбувалися в самій Англії сприяли її подальшому зміцненню і, зрештою, перетворенню на квазі-державу.

Наявність в Ост-Індській компанії укріплених фортів сприяло їх перетворенню на нові політичні центри, хоча впродовж тривалого часу англійська присутність на території Індії залишалася, так би мовити, «точковою окупацією». Якщо компанія спершу мала суверенітет на території імперії Великих Моголів лише в Бомбеї, то тепер вона почала трактувати в якості суверенітету і свою екстериторіальність у фортах. Для прикладу, впродовж 40-50 рр. XVIII ст. британці декілька разів давали зрозуміти бенгальському навабу те, що не визнають його влади над індійським населенням Калькутти. Цікаво, що при цьому англійці виступали в ролі орендаторів території [74, с. 116]. Це при тому, що юридично компанія територію міста у наваба орендувала.

У 1739 р. компанія уклала договір про добросусідство з Конфедерацією Маратхів. Попри те, що компанія пішла на деякі поступки зі свого боку, зокрема відмовилася від права на видачу перепусток індійським судам, він став першим договором між компанією та іншою державою на рівних [9, с. 477-482].

Зміцнення та зростання укріплених факторій компанії поступово перетворювало на економічних та політичних конкурентів індійських владних структур, чому, зрештою, сприяв і розпад імперії Великих Моголів в першій половині XVIII ст. З часом вони спромоглися замінити їх. Проте, ці процеси були б неможливі без одночасного посилення позицій Ост-Індської компанії в самій Англії. Справа в тому, що на батьківщині компанія користувалася постійною підтримкою з боку кабінету та парламенту з огляду на її роль у зовнішній торгівлі країни, а також через кредити, які вона

надавала державі. Цій обставині посприяла «славна революція» 1688 р. і поява в Англії національного боргу, який перетворив її на «фіскально-військову державу», спроможну віднаходити на військові потреби значні суми грошей, головним чином шляхом довгострокових позик [85, с. 68]. Разом з Англійським банком Ост-Індська компанія стала одним зі стовпів цієї системи і впродовж більшої частини XVIII ст. надавала уряду значні грошові позики. Так, вже при реорганізації компанії в 1709 вона надала йому весь свій капітал загальною сумою в 3,2 млн фунтів у вигляді консолідованої позики. Відповідно, парламент кілька разів продовжував монопольну хартію компанії, а в роки війн за австрійський спадок Семирічної війни – надавав їй військову підтримку [74, с. 116].

Варто відзначити, що окрім власне торгівлі з Індією, Ост-Індська компанія вела торгівлю і з імперією Цінь (з 1711 р.). Здійснюючи першопочатково закупівлю чаю за срібло, компанія вже в XIX ст. міцно закріпилася там, постачаючи до Китаю опіум, який вирощувався на бенгальських плантаціях.

Російський дослідник Кирило Фурсов, аналізуючи діяльність Ост-Індської компанії, вказував наступні її особливості та значення:

1. Вона зробила вагомий внесок у розвиток організації бізнесу. Саме англійська Ост-Індська компанія (поряд із голландською) впровадила у світову торгівлю принцип безособової абстрактної фірми, що різко контрастувало з традиційними формами організації торгівлі не тільки в Азії, а й у Європі. Ключем до успіху й тривалого її існування було те, що вона із самого початку спрямувала зусилля на створення організаційної системи, яка не залежала ні від часу, ані від персоналу. У цій системі власність була відокремлена від управління, а економічні рішення приймалися згідно з встановленими операційними правилами, які охоплювали всі аспекти діяльності (координація судового графіка, рівень цін, прогноз ринкової кон'юнктури, замовлення та доставка

товарів, відносини з азіатськими правителями). Це була одна із перших в історії бюрократичних організацій [76, с. 120].

2. Вона відіграла значну роль у процесі первісного накопичення капіталу. Так, якщо капітан 500-тонного корабля Британської компанії вивозив на Схід своїх товарів на суму в 1,5 тис. фунтів, то повернутися він міг із 5-10 тис. фунтів, що дорівнювало річному доходу представників верхніх верств земельної аристократії. За різними підрахунками, внесок компанії в процес первісного накопичення капіталу складав від 5 до 15 %.
3. Ост-Індська компанія була одним із головних факторів, які сприяли диверсифікації зовнішньої торгівлі своєї країн, створенню міжнародної торгової мережі (до цього існували лише двосторонні економічні зв'язки: Англія – Нідерланди, Англія – Ганза і т.д.). Компанія закуповувала срібло, що ввозилося іспанцями з Мексики та Перу, купувала на нього в Азії прянощі й тканини і вигідно збувала їх у Європі, отримуючи ще більше срібла [76, с. 122].
4. Ост-Індська компанія сприяла розвитку виробництва, причому подвійним чином. З одного боку, імпорт компаній спричинив розвиток низки галузей мануфактури або ж стимулював появу нових. З іншого боку, компанія самим фактом імпорту тканин стимулювала вітчизняне виробництво [76, с. 123].

Відзначимо, що та модель акціонерного бізнесу, яка була створена Ост-Індською компанією, стала прикладом для низки інших торговельних компаній й товариств, які займалися колонізацією нових територій впродовж XVII-XVIII ст. З-поміж них варто згадати «Вірджинську компанію», «Компанію Массачусетської затоки», та «Компанії Гудзонової затоки» [50, с. 20].

«Вірджинська компанія» була створена в 1606 р. за сприяння священника Річарда Гайклюдя, ідеолога колонізації Нового Світу. Того ж

року король Яків I видав грамоту компанії, яка, до речі, поділялася на дві частини – Першу лондонську колонію і Другу плімутську колонію. Перша, відповідно до королівської грамоти, могла засновувати поселення між 34-ю і 38-ю паралелями, друга – між 41-ю і 45-ю, проте на відстані не більше сотні миль. Акціонери компанії сподівалися на отримання прибутків у вигляді золота, цінними мінералами, продуктами (вином, цитрусовими, оливковою олією). Розрахунок був і на торгівлю з індіанцями, виробництва смоли, дьогтю, поташу та лісоматеріалів. Керівництво компанії також сподівалося знайти і новий шлях до Східної Азії. Наслідком діяльності компанії стало заснування перших поселень в Північній Америці і закладення фундаменту для її систематичної колонізації. Серед таких були міста Джеймстаун та Річмонд. Зазначимо, що попри сподівання, акціонери компанії отримали зовсім інше джерело прибутків. Ними стали перевезення переселенців до колоній, а також тютюн, який почали вирощувати на спеціально створених плантаціях Вірджинії [74, с. 48-50].

В 1628 р. група англійських пуритан і торговців створили Новоанглійську компанію й отримали грамоту на колонізацію території в Новому Світі від Ради колонії Нова Англія. Задля узаконення цього акту, представники компанії звернулися до короля Карла I, який в 1629 р. видав грамоту на ім'я нової організації – «Компанії Массатчуетської затоки». Засновники компанії першопочатково розглядали її в якості суто ділового підприємства. Однак, більшість її членів на чолі із Джоном Вінтропом, заможним юристом зі східної Англії, який перед тим був звільнений з державної посади, вирішили скористатися можливістю й перетворити запатентовану територію на притулок для переслідуваних пуритан. Оскільки в грамоті компанії не було положення, за яким головне її представництво мало би розташовуватися в Лондоні, члени компанії забрали грамоту із собою, перенісши своє представництво до Массачусетської затоки. Наступного року члени компанії на шести кораблях рушили до Нового Світу

й висадилися в Чарлстоні. До кінця року сюди прибуло ще сімнадцять кораблів. Головним містом новоствореної колонії став Бостон. Сама ж компанія поступово перетворилася на місцевий орган влади, а акціонери стали членами новоствореної колоніальної адміністрації: вся влада належала Загальним зборам, які, у свою чергу, обирали губернатора колонії та його радників [74, с. 56].

Як бачимо, обидві компанії, попри розрахунок їх засновників на суто торговельну діяльність, стали, за великим рахунком, основоположниками і піонерами англійської колонізації Нового Світу.

На увагу заслуговує ще «Компанія Гудзонової затоки», завдяки якій англійці здійснювали освоєння території нинішньої Канади. Зупинимось на ній дещо детальніше.

Освоєння Північної Америки європейськими державами дало знання про ресурси регіону, які можна було видобути і реалізувати на європейському ринку. На відміну від Південної та Центральної Америки, де іспанські колонізатори наштотувалися на цілі індіанські імперії, а також багаті поклади дорогоцінних металів, територія сучасної Канади, та і Північної Америки, загалом, не могла надати цього колонізаторам. Натомість першопрохідці побачили іншу золоту жилу у вигляді хутрового промислу. Полювання на такі види тварин, як бобер, куниця, видра, норка, лисиця, ведмідь, олень, єнот, лось, вовк і тюлень, яких у значній кількості водилося на захід від Гудзонової затоки, могло принести не абиякий прибуток. Розуміючи це, два французькі мандрівники, брати Медард Де Гросельє та П'єр-Аспі Радиссон, в 1665 р. прибули до Лондона задля пошуку інвесторів для організації видобутку і торгівлі хутром бобра. Брати мали намір прокласти торговельний маршрут через Гудзонову затоку, сплаваючи добуте хутро по численним річкам, що впадали до неї [90, с. 54].

Зауважимо, що в районі Великих озер французькі колоністи вже здійснювали заготівлю хутра бобра й транспортували продукцію через річку

Св. Лаврентія. Однак, побоюючись конкуренції і втрати контролю над центрами торгівлі, вони відмовилися від пропозиції братів до співпраці. Натомість інтерес до їхньої пропозиції виказав король Англії Карл II. 3 червня 1668 р. до Нового Світу вирушило два кораблі, які, пройшовши через Гудзонову затоку, прибули 29 вересня до південної частини затоки Джеймса. Колоністи організували тут форт Карл, а річка назвали на честь принца Руперта. За період зимування на освоєному місці колоністи спромоглися заготовити значний вантаж хутра, який на початку літа 1669 р. був доставлений до Англії [65, с. 149].

Успіх експедиції привів до того, що 2 травня 1670 р. Карл II підписав королівську хартію «Про губернатора та компанію торгуючих шукачів пригод в районі Гудзонової затоки». Відповідно до наданої хартії, створювалася «Компанія Гудзонової затоки». Управлінський орган компанії складався із комітету (входило сім осіб), губернатора та його заступника. Комітет обирали на загальних зборах. Першим губернатором компанії, відповідно до королівської хартії, став брат короля принц Руперт. Зоною ж діяльності компанії було визначено територію навколо Гудзонової затоки, яку назвали Землею Руперта. Основна мета діяльності компанія, як було зазначено в хартії, полягала в пошуку нового шляху до Південного моря, а також активізації торговельних операцій хутром, мінералами та іншими товарами [22].

Точні розміри Землі Руперта були не були відомими тогочасним мандрівникам. Але враховуючи сучасні географічні дані, до неї входили канадські провінції Квебек, Онтаріо, Манітоба, Саскачеван, південна половина Альберти, південно-східна частина Північно-Західних територій, Лаврентія а також території на захід від кордону Лабрадора.

Відзначимо, що в період колонізації Північної Америки було поширеним твердження про можливість відкрити річковий шлях до Західного (Тихого) океану й надалі організувати торгівлю із Китаєм за

рахунок коштів, виручених від постачання хутра до Європи. Карл II позитивно сприйняв вищевказані прогнози і наказав використати в новій компанії досвід, накопичений в ході колонізації Нью-Джерсі, Кароліни, Багамських островів та Барбадосу. Але реальність виявилася іншою, і, незважаючи на те, що Компанія «Гудзонової затоки» споряджала експедиції з метою відкрити цей шлях, вони не увінчалися успіхом не лише в XVII, але й навіть у XVIII ст. Північно-Західний шлях був прокладений лише у XX ст. і виявився непридатним для торговельного мореплавання [86, с. 542].

Ведучи мову про колонізаційну діяльність «Компанії Гудзонової затоки», варто зауважити, що головною її особливістю було те, що вона не була спроможною здійснювати тотальний контроль над територіями, котрі приєднувала. Це було спричинено, головним чином, суворими природно-кліматичними умовами, переважанням лісових масивів, що, у свою чергу, створювало суттєві труднощі при переміщенні сухопутним транспортом. Окрім того, використання річкового транспорту за своїм характером було сезонним й обмежувалося місцями стоянок із прилеглою територією. На додачу до цього всього частими були й напади з боку індіанців, наслідком яких були втрати серед членів експедицій, що їх організовувала компанія, а також значні матеріальні збитки [65, с. 152].

Ускладнювали процес колонізації й зовнішні умови, зокрема, соціальна структура організації індіанських племен не давала можливості наймати їх членів задля колоніальних заходів, що визначалося нездатністю до підтримки трудової дисципліни та розпорядку робочого дня, а також низькою схильністю до навчання. При цьому помилково було б стверджувати, що індіанці були повністю відірвані від діяльності «Компанії Гудзонової затоки». Їх використовували в якості провідників, для переправи на каное, як ловців. Лише окремі представники індіанських племен отримували постійну роботу в компанії [87, с. 221].

Хутряний промисел компанії розвивався досить швидко завдяки мережі укріплених торговельних фортів, збудованих до 1679 р. поблизу затоки Джеймса (Дім Руперта, Факторія Лося і Форт Олбані) й до 1717 р. біля Гудзонової затоки (Форт Северен, Факторія Йорка, Форт Черчілль). Англійська система колонізації регіону ґрунтувалася на створенні замкнутих, в етнічному плані, вказаних опорних пунктів, які слугували також і центрами бартерної торгівлі з індіанцями. Вилон тварин і обробка їх шкіри завершувалися навесні, коли до фортів прибували торгові делегації індіанців. Після урочистостей між ними і колоністами проводився обмін хутра на європейські товари (ножі, намисто, вовняні ковдри з позначками, голки та чайники) [65, с. 152].

Однак, незабаром бартерна торгівля показала свою неефективність, і з метою її часткового поліпшення індіанці почали приймати засобом платежу монети, емітовані європейськими країнами.

Зазначимо також те, що від часу свого заснування «Компанія Гудзонової затоки» вела протистояння із Францією за контроль над територією Гудзонової затоки та заготівлю експортного товару. Проте, як зазначив канадський історик Крейг Браун, засновники «Компанії Гудзонової затоки» помилялися, коли вважали, що їхня діяльність зможе нанести удар французькій торгівлі. Навпаки, це лише сприяло збільшенню кількості французьких фортів в регіоні [32, с. 139].

Тільки після укладення в 1713 р. Утрехтського мирного договору ці території перейшли під повний контроль англійців. Однак, навіть після цього «Компанія Гудзонової затоки» не могли дорівнятися до французів за обсягами видобутку і постачання хутра до Європи [32, с. 139].

Як бачимо, приватні компанії, що виникли в Англії впродовж XVII ст., попри свою торговельну спрямованість, як зазначалося в їхніх засадничих документах, стали, в кінцевому підсумку, основним знаряддям колоніальної експансії в Північній Америці та Азії. Створюючи торговельні факторії,

компанії, разом з тим, сприяли міграції до них поселенців з Англії. В кінцевому підсумку це зміцнювало англійські позиції в тому чи іншому регіоні і дозволяло взяти його під свій контроль, перетворивши на колонію.

1.2. Англо-голландське протистояння другої половини XVII ст. в контексті колоніальної політики Англії.

Заохочуючи колоніальну експансію і стимулюючи зовнішню торгівлю, Англійське королівство зіштовхнулося із конкуренцією з боку Голландії, яка володіла мережею факторій і контролювала важливі торговельні шляхи. Сполучені провінції на той період були найнебезпечнішим суперником англійців. Користуючись слабкістю Англії в роки громадянської війни, Голландія зміцнила свої позиції в торгівлі.

Найбільш чутливі втрати англійська буржуазія зазнала на балтійському ринку, а також в Московському царстві, де внаслідок дій нідерландської дипломатії було скасовано торгові привілеї англійських купців. Голландці зуміли потіснити англійців також на ринках середземноморських країн, й у іспанських колоніях. З огляду на це англійський уряд виступав за проведення досить рішучої політики щодо Сполучених провінцій – або міцний союз двох морських держав, практично об'єднання їх у єдину державу, або ж збройна боротьба з метою змусити Нідерланди визнати англійську гегемонію на морі. Істотну роль при цьому зіграли інтриги оранжистів, які були відсторонені від влади в період правління Яна де Вітта і прагнули знову отримати її за допомогою англійців. Не зникли даремно і зусилля французької та іспанської дипломатії, спрямовані на розпалювання війни між обома республіками [80, с. 184].

Негативно позначалася на відносинах обох країн заступництво, яке було надано в Сполучених провінціях сину страченого короля Карла I – майбутньому королю Карлу II. Генеральні штати відхилили вимогу

англійського парламенту і відмовилися видати принца. Не погодилися голландці і з пропозицією Кромвеля щодо укладення союзу двох морських держав (фактично передбачала добровільне підпорядкування Голландії Англії, а в разі відмови – розрив дипломатичних відносин). Тоді відновилися давні претензії англійців до нідерландських судів, які відмовлялися салютувати зустрічним англійським. У 1651 р. англійський парламент видав навігаційний акт, відповідно до якого імпортовані до Англії товари повинні були перевозитися лише на англійських кораблях, які, до того ж, були під командуванням англійців, а три четверти команди мали бути англійцями. Окрім того, товари дозволялося ввозити безпосередньо з країн, де їх виробляли. Це означало, що Сполучені провінції, які займалися переважно посередницькою торгівлею, фактично втрачали можливість вести торгівлю з Англією [80, с. 185].

Прийняття навігаційного акту 1651 р., спрямованого передусім проти Сполучених провінцій, і постійні напади англійських піратів на нідерландські судна призвели до зіткнення між країнами, що давно вже назрівало. Проте Генеральні штати Республіки з великими труднощами прийняли рішення про оголошення війни Англії, що ознаменувало початок англо-голландських воєн, які були домінуючим явищем у відносинах двох країн впродовж другої половини XVII ст. Зазначимо також, що це протистояння велося суто на морських просторах, отож вирішальна роль тут належала флоту. В ході цієї війни морські битви відрізнялися своїми масштабами. Нерідко участь в них приймали понад сотню кораблів та десятки тисяч матросів.

Станом на березень 1651 р. у розпорядженні Англії було 13 кораблів з 36-50 гарматами, 12 кораблів з 40-50 гарматами і ще 28 кораблів з 30-40 гарматами (кількість команди коливалася від 100-600 чол.). Голландці на цей час мали лише один корабель із 54 гарматами, 14 кораблів з 40-46 гарматами. Щодо дрібних кораблів, то тут голландці мали суттєву перевагу на

англійцями, проте всі вони були переоснащеними торговельними кораблями: 42 корабля з більш ніж 30 гарматами, 92 з більш ніж 20 гарматами, 5 з більш ніж 14 гарматами – всього 154 корабля проти 110 англійських [82].

До 1653 р. англійських флот володів вже 58 кораблями, які були оснащені близько 40 гарматами і ще 43 кораблями із 30-40 гарматами, в той час, як у Голландії було всього 15 кораблів з більш ніж 40 гарматами і ще 14 із 30-40 гарматами. При цьому загальна чисельність голландських кораблів (всього 154) переважала англійську (всього 131). Щодо найчисельнішої корабельної команди, то і тут голландці поступалися своїм супротивниками: 250 проти 600 в англійців [82]. Як бачимо, перевага англійців була очевидною.

Перша англо-голландська війна неофіційно розпочалася 29 травня, коли 40 військових кораблів під командуванням Тромпа зустріли біля Дувру 25 англійських кораблів морського генерала Роберта Блейка. Тромп відмовився спустити прапор перед англійською ескадрою, як то наказував Навігаційний Акт, і Блейк дав два попереджувальні постріли під ніс його корабля. На третій постріл Тромп відповів залпом із усіх гармат, після чого розпочався бій. Незважаючи на чисельну перевагу, Тромп діяв досить мляво. Його головною турботою була безпека торгового конвою, і він відійшов, втративши два кораблі. 28 липня дві країни офіційно обмінялися нотами про оголошення війни [41].

В Ла-Манші англійської ескадри Еск'ю на великий голландський торговий караван: 6 суден було захоплено, 3 спалено, 26 сіли на мілину і лише спромоглися 7 досягти голландських берегів. Генеральні штати усунули від командування флотом відданого оранжистам адмірала Тромпа і передали управління адміралам Міхелу де Рюйтеру та Корнелію де Вітту. Однак впродовж усього 1652 р. голландському флоту так і не вдалося здобути жодної перемоги. Зокрема, в середині серпня 1652 ескадра Еск'ю напала на голландський торговий караван з Вест-Індії і військові кораблі

адмірала Міхела де Рюйтера, що охороняли його, проте атака була відбита з чималою шкодою для англійців. Вже 28 жовтня 1652 англійський адмірал Блейк недалеко від Кента завдав відчутної поразки голландському флоту під командуванням Корнеліуса де Вітта та Міхела де Рюйтера. Генеральні штати змушені були знову призначити адмірала Тромпа на посаду командувача. 10 грудня 1652 р. поблизу мису Дандженес Тромп розбив флот Блейка (перед цим частину його кораблів було відправлено до Середземного моря) [51, с. 391-394].

Бойові дії в 1653 р. проходили із перемінним успіхом. В березні 1653 р. голландці завдали англійцям поразки і біля берегів Італії. Проте, зібравши в Ла-Манші флот із 80 кораблів під керівництвом Блейка та Дж. Монка, англійці перехопили ініціативу. 28 лютого поблизу Порленда флот Тромпа, хоча й зазнав пошкоджень, однак зумів виконати поставлене завдання, а саме провести торговельний караван до Голландії. Проте, вже в битві при Габбарді, що відбулася 2-3 червня 1653 р. флот Тромпа був розбитий [51, с. 391-394].

Остання велика битва першої англо-голландської війни відбулася 10 серпня 1653 р. при Схевенінгені, де зустрілися флоти Дж. Монка і М. Тромпа. Після запеклого бою голландський флот зазнав поразки, а його адмірал загинув.

Військова організація та краще оснащення англійського флоту, рейдерські напади на торговельні морські каравани, а також блокада голландського узбережжя, яку здійснював англійський флот, вирішили результат війни. Всупереч протестам оранжистської партії, що виступали за продовження війни, лідер республіканців Ян де Вітт пішов на переговори, підсумком яких стало укладення 15 квітня 1654 р. Вестмінстерського договору [80, с. 186].

Відповідно до умов договору Голландія брала на себе зобов'язання відшкодувати збитки, завдані вході війни англійській Ост-Індській компанії,

починаючи з 1611 р. Окрім того, вона визнавала Навігаційний акт 1651 р. і погодилася на відсторонення від державних посад в принців Оранської династії, котрі доводилися родичами королівській сім'ї з династії Стюартів, а самого Карла (майбутнього короля) зобов'язувалися вислати з країни [10].

Як бачимо, умови договору були не катастрофічними для Голландії. Однак, самі бойові дії завдали їй значних збитків: близько 1700 військових і торговельних кораблів було знищено, а державна скарбниця спорожніла, переобтяжена значними військовими витратами і збитками, понесеними в торгівлі. Водночас війна з Голландією дозволила Англії зміцнити свої позиції як морської держави.

Із реставрацією Стюартів відносини між Англією та Голландією знову загострилися, що було спричинено, з одного боку, негативним ставленням Карла II, розлюченого на голландців за його вигнання з країни, а з іншого – економічною ситуацією в самій Англії. Річ у тім, що на час повернення Карла II в Англії назріла економічна криза, спричинена внутрішньою та зовнішньою політикою лорда-протектора Олівера Кромвеля. Зокрема, запровадження Навігаційного акту 1651 р. призвело до зростання цін на зерно та продукти харчування, а також підвищення земельної ренти. У свою чергу війна з Іспанією, яка постачала необроблену овечу вовну до Англії, спричинила занепад ткацьких мануфактур, а укладений союз із Францією призвів до того, що англійські ринки наповнилися французькими товарами [54, с. 59].

Подолання економічної кризи Карл II вбачав у зміні зовнішньої політики, зокрема колоніальної. По-перше, за його наказом була створена Рада зі справ торгівлі та плантацій, яка замінила Тамену раду. По-друге, було вирішено переглянути відносини Англії з її колоніями [54, с. 61].

13 вересня 1660 р. був виданий новий Навігаційний акт, умови якого були значно жорсткішими ніж у попередньому. Відповідно до його положень

експорт та імпорт товарів до всіх англійських колоній міг здійснюватися лише на англійських кораблях [12].

В 1663 р. був виданий ще один Навігаційний акт («Про стимулювання торгівлі») відповідно до якого всі товари, які завозилися до англійських колоній, спершу мали бути вивантажені в англійських портах, а команда кораблів, включно із капітаном, що їх перевозила – на третину мала складатися з англійців. Після прибуття до відповідної колонії капітан корабля мав надати місцевому губернатору документи, які це підтверджували, а також перелік товарів, що він перевозить [13]. По факту це означало, що будь-які перевозилися англійськими кораблями повинні були зупинятися в англійських портах і сплачувати митні збори.

Прийняття актів сприяло зростанню і збагаченню найбільшого англійського порту – Лондону. Однак, виконати своїх основних завдань вони не змогли: перевищення обсягів експорту над імпортом, а також завдати серйозного удару голландцям. Щодо останніх, то вони понесли збитків в галузі торгівлі тютюном, який вивозили із англійських колоній Нового Світу (з Вірджинії). Проте, володіючи колонією Новий Амстердам, голландці могли за допомогою контрабанди обходити дію навігаційних актів. Отож, більшого удару вказані акти завдали англійським колоніям [54, с. 62-64].

Впродовж десятилітнього миру Голландії вдалося відновитися, особливо в торговельному плані. Після першої війни з Англією голландська торгівля так швидко зростала, що невдовзі перевищила за своїми обсягами англійську в декілька разів. У свою чергу, англійське судноплавство і торгівля зіштовхнулися із конкуренцією повсюди: в Ост та Вест-Індії, у Леванті, у прибережних водах, а також на Балтиці. Часто були серйозні тертя, навіть серйозні військові зіткнення, але уряди офіційно не звертали на них уваги [82]. Проте розгортання нової війни було лише справою часу.

Варто додати, що Карл II потребував також коштів і для утримання свого розкішного двору, а війна, на його погляд, була чудовим засобом для їх

отримання. Погляди короля розділяло і його оточення. Зокрема, генерал Монк, аргументуючи необхідність війни з Голландією, зазначав: «Навіщо нам шукати особливий привід до війни. Ми лише хочемо більшого для себе від голландської торгівлі» [82]. Ці слова є яскравим підтвердженням мети, яку переслідувала Англія – знищення морської потуги Голландії і усунення конкурента.

Англійський флот без офіційного проголошення війни розпочав захоплення голландських володінь, розташованих в Гвінейській затоці, а також в Північній Америці – Нові Нідерланди з Новим Амстердамом. Голландські протести відповіді не мали. Адміралу де Рюйтеру, який в цей час перебував у Середземному морі, було наказано йти до Гвінейської затоки і відбити в англійців голландські володіння, з чим він успішно впорався. У відповідь на це англійці конфіскували всі голландські судна, що перебували в англійських портах, почали видавати каперські свідоцтва і здійснювати напади на голландські торгові конвої. Чаша терпіння голландців переповнилася, коли англійський адмірал Еллін 29 грудня 1664 р. у Гібралтарській протоці раптово напав на флот, що повертається на батьківщину – 30 комерційних, навантажених товарами суден, під конвоєм лише 3 військових кораблів [82].

Отримавши звістку про цей випадок, Генеральні Штати Голландії наказали своїм кораблям нападати на всі англійські військові та комерційні кораблі, що розташовувалися в європейських водах. Також були розірвані дипломатичні відносини, хоча війни оголошено й не було.

Обидві сторони енергійно озброювалися. Наприкінці грудня Генеральні Штати заборонили комерційним і рибальським кораблям виходити в море, побоюючись їх захоплення англійцями. Окрім цього було прийнято рішення закласти 24 великі військові кораблі і не роззброювати на зимовий період увесь флот. Англія також готувалася до війни. І лише через кілька місяців Карл II офіційно оголосив Голландії війну (14 березня 1665 р.).

Наступного року у війну вступила і Франція, яка виступила на боці Голландії. Однак, хід війни визначило протистояння флотів Англії та Голландії [81].

На відміну від попередньої, ця війна для її ініціатора виявилася менш успішною. В першій великій морській битві (з кожного боку було задіяно більше сотні кораблів) цієї війни поблизу Лаустофта, яка відбулася 1-3 червня 1665 р., англійцям вдалося знищити 17 ворожих кораблів, проте основна частина голландського флоту була збережена. У серпні 1665 р. англійці спробували захопити в датському порту Берген караван голландської Ост-Індської компанії з прянощами, але їх атака також була відбита вогнем берегових батарей. Ситуація для Англії ускладнилася в 1666 р., коли на боці Голландії у війну вступили Франції та Данія. В чотириденній битві (1-4 червня 1666 р.), що відбулася в Ла-Манші, адмірал М. де Рюйтер зумів завдати поразки англійському флоту, знищивши 20 кораблів. Наступного року голландський флот під керівництвом М. де Рюйтера знову підійшов до берегів Англії, і, піднявшись по Темзі до Чатемської верфі, знищив низку англійських кораблів [51, с. 391-394].

В липні 1667 р. флот з 50 лінійних кораблів під командуванням де Рюйтера і Ван Генда знову вирушив до гирла Темзи і, піднявшись річкою, прорвав ланцюг загороджень, що тягнувся до Рочестера, а також спалив у порту Чатема 8 лінійних і безліч інших військових і торгових кораблів. Однак, не маючи достатньо військ, голландці так і не наважилися атакувати Лондон. Натомість була організована морська блокада англійських портів, що спричинило фінансові труднощі і змусило Англію піти на переговори [19, с. 187].

Мирний договір був підписаний 31 липня 1667 р. у Бреді. Відповідно до його умов Голландія залишала за собою захоплені в Західній Африці колонії, а також Сурінам, котрий англійці пропонували обміняти на Нові Нідерланди (на Сурінамі знаходилися великі плантації цукрової тростини).

Англії також довелося відмовитися від своїх претензій на острів Рун, що знаходиться в архіпелазі Банда (Індонезія). Відтак Голландія стала монополістом у постачанні мускатного горіха до Європи. Більше того, морські перемоги дозволили Голландії добитися перегляду деяких положень Навігаційних актів. Зокрема, голландці отримали дозвіл на ввезення до Англії товарів, які були виготовлені в німецьких землях на замовлення англійських купців. Серед інших втрат, які понесла Англія, були Акадія в Північній Америці, острів Сент Крістофер та Гвіана в Південній Америці, які відійшли до Франції [66, с. 220].

Наслідками другої війни для Англії, з одного боку, стало розорення значної кількості купців, а також поява бюджетного дефіциту. З іншого – попри одержані поразки вона зберегла свою морську могутність. Зазначимо також, що друга англо-голландська війна стала поворотним пунктом і в історія відносин між двома морськими державами. Відхід англійців з Індонезії, а голландців із Північної Америки фактично означав розподіл сфер впливу між голландською та англійською буржуазією.

Невигідні для Англії умови мирного договору стали причиною третьої війни з Голландією, яка тривала з 1672 по 1674 р. На відміну від двох попередніх в цьому конфлікті Англія виступила в коаліції з Францією, а також Кьольнським та Мюнхенським архієпископствами.

Англійський флот, який поніс значні втрати в попередній війні, був значно ослаблений і відсутністю належного фінансування. Для ведення бойових дій вона могла виставити не більше 80 кораблів. Голландці також зазнали втрат у війні, а тому їх флот нараховував 70 кораблів. За потреби чисельність флоту можна було збільшити до 90. Щодо французів, то через нестачу екіпажу вони могли виставити не більше 30 кораблів [66, с. 228-229]. Проте, слабкість флоту компенсувалася наявністю могутньої армії (проти Голландії Людовік XIV направив 120 тис. військо) [82].

Об'єднавши свої зусилля, англійський і французький королі сподівалися захопити Сполучені провінції. Франція пообіцяла у разі перемоги поступитися Англії нідерландським островом Валхерен та містами Брілле і Кадзанд. Таким чином, гирло Шельди, яке в 1648 р. за Мюнстерським договором було блоковано, виявилось б відкритим для англійської торгівлі, а голландське узбережжя – під контролем англійського флоту.

28 березня 1672 р. Англія, а 6 квітня Франція оголосили війну Голландії. Не вдаючись у деталі перебігу бойових дій, зазначимо лише декілька моментів. Перевага в французів у чисельності армії забезпечили їм успіхи на суходолі. Проте, на морі ситуація була кардинально протилежною. Адмірал де Рюйтер завдав серію поразок англо-французькому флоту при Солбеї (7 червня 1672 р.), Шоневельді (7 і 14 червня 1673 р.) і Текселі (11 серпня 1673 р.). Невдалий хід військових дій і зростання опозиційних настроїв усередині країни змусили Карла II укласти 19 лютого 1674 року сепаратний мирний договір у Вестмінстері [51, с. 391-394]. Останній повторював умови Бредського договору. Окрім цього Голландія визнавала перевагу Англії на морі, а весь морський простір між мисом Фіністер і Норвегією розглядався відтепер в якості її внутрішніх вод. Голландські кораблі були змушені салютувати при зустрічі із найменшими англійськими військовими кораблями. Окрім того Голландія була змушена сплатити Англії контрибуцію [82].

Наслідком ж військового протистояння між Англією та Голландією стало ослаблення останньої та захоплення англійцями частини її колоній. Три важкі війни настільки підірвали могутність Голландії, що поступово вона почала втрачати статус могутньої колоніальної європейської держави.

Загалом, друга половина XVII ст. стала тим періодом, коли розпочалося формування «Першої колоніальної імперії» Британії. Використовуючи приватні торговельні компанії, а за потреби – і власний

флот та армію, як це було у випадку трьох війн з Голландією, англійський парламент та король спромоглися розширити свої колоніальні володіння в Північній Америці та Азії. Водночас, потіснивши і ослабивши свого головного морського суперника – Голландію, Англійське королівство змогло закріпити своє панування на морі.

РОЗДІЛ II. РОЗШИРЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ НАДБАНЬ БРИТАНІЇ У XVIII СТ.

2.1. Загострення англо-французьких протиріч у першій половині XVIII ст.

На рубежі XVII-XVIII ст. розстановка сил серед європейських колоніальних держав змінилася: колись могутня Іспанія перебувала в занепаді і не була спроможною на нові завоювання, а Голландія ослабла після трьох виснажливих війн. Натомість, лідируючі позиції посідають Англія та Франція. Виступаючи то союзниками, то супротивниками в різних альянсах, ці дві колоніальні держави стали непримиримими ворогами, ведучи майже безперервне протистояння впродовж всього XVIII ст. Їхнє протистояння охопило військову, економічну, дипломатичну, культурну й ідеологічну сфери. Більшість же європейських країн були втягнуті в це протистояння в якості союзників, підтримуючи то одну, то іншу сторону. В географічному плані ця боротьба окрім Європи охопила також колоніальні володіння Англії та Франції в Америці та Азії, а також основні морські торговельні шляхи. Розглянемо причини, що зумовили загострення суперечностей між двома країнами, а також їх розгортання та перебіг на європейському театрі.

Як ми відзначили в попередньому розділі, друга та третя війни з Голландією, попри її ослаблення, виявилися для Англії малоуспішними і затратними у фінансовому плані. Із укладенням Вестмінстерського мирного договору Франція виходить на лідируючі позиції у розвитку морської потуги. Завдяки діяльності міністра фінансів Ж.Б.Кольбера, Франція, станом на 1683 р., мала у своєму розпорядженні 117 фрегатів, 30 галер і ще 30 легких кораблів із загальною чисельністю 1200 офіцерів та 53 тис. матросів особового складу [79, с. 17]. Панування Франції на Середземному морі значно полегшило ведення сухопутної війни й сприяло зміцненню

французькій торгівлі та розвитку колоній. Окрім того, стараннями Кольбера були створені нові торговельні компанії: Вест та Ост-Індська, Північна, Левантська, Синегальська, Гвінейська. Стимулювався й процес колоніальної експансії. Починаючи із 70-х рр. XVII ст. колонії були передані під управління міністерству флоту, а на чолі кожної з них був поставлений губернатори, що встановлювало пряме колоніальне управління [79, с. 17]. Для порівняння, в Англії лише частина колоній управлялася королівськими губернаторами. Більшість підпорядковувалися ставленикам торговельних компаній, яскравим прикладом чого була Ост-Індська компанія, про яку ми вже вели мову у попередньому розділі.

За період правління Людовіка XIV здійснювалася колонізація Гвіани, Антильських островів, острова Сан-Домінго (сучасні Гаїті), зміцнюються позиції на узбережжі Сенегалу, а на території Індії, у місцевих правителів, були придбані Пондішері, Карікал, Махе, Янаон, Чандернагор. На залишився без уваги і Американський континент. Наприкінці XVII ст. французи розширили свій вплив до Гудзонової затоки, взяли під свій контроль територію Луїзіани [79, с. 17-18].

Завдяки цим обставинам Людовік XIV міг безперешкодно продовжувати наступальні сухопутні війни та завойовувати собі нові території. На сході він швидко приєднував одне володіння за іншим. 30 вересня 1681 був зайнятий Страсбург. Успіхи Людовіка XIV налаштували проти нього більшість країн Західної Європи, правителі якої боялися подальшої агресії з боку французького короля. Вже 1686 р. сформувалася антифранцузька ліга, або ж Аугзбургська ліга, до складу якого увійшли Священна Римська імперія, Швеція, Голландія, Іспанія, Пфальц, Саксонія, Баварія та Савойя [82].

В 1688 р. сталася подія, яка внесли суттєві корективи не лише до розвитку Англії, але й всієї Західної Європи. Король Яків II був скинутий з престолу, а в якості нового короля був запрошений штатсальтер Голландії

Вільгельм Оранський, котрий був одружений на дочці попереднього короля, Карла II, Марії. Вбачаючи загрозу в особі Людовіка XIV, Вільгельм III (під таким іменем він посів англійський престол) долучив Англію в 1689 р. до Аугсбургської ліги, після чого вона отримала назву Великого альянсу [44, с. 312]. Головна мета нового англійського короля полягала, в першу чергу, у протистоянні з королем Франції, а тому всі інші питання, як от колоніальні, для нього, за великим рахунком, відійшли на другий план.

Війна за Пфальцьку спадщину, або, як її ще називали, «Війна Аугсбургської ліги» та «Орлеанська війна», і тривала з 1688 по 1697 р., стала найбільшим військовим конфліктом другої половини XVII ст., в який були втягнуті всі європейські держави.

Метою війни з Англією для Людовіка XIV полягала у відновленні на престолі династії Стюартів, скинутої внаслідок «Славної революції». Таким чином, французький флот був спрямований на виконання політичних цілей іншої династії, а не забезпечувати власні економічні інтереси. Окрім того, французький король вважав, що Англія захоплена Вільгельмом Оранським, а її військово-морський флот залишився вірним старій династії [58, с. 45].

У війні Аугсбургської ліги вперше зішлись флоти двох колоніальних держав-суперниць. Вирішальна битва французького флоту під командуванням адмірала Турвілля з англо-голландським флотом відбулася 10 липня 1690 при Бічі-Хед. Чисельно та якісно французи переважали ворога, а флагманом Турвілля був 110-гарматний лінійний корабель «Солей-Рояль», свого роду шедевр французьких кораблебудівництва. Битва у Бічі-Хед закінчилася перемогою французів: англо-голландський флот втратив 16 кораблів та понад 3 тис. осіб, французькі втрати налічували 344 убитих та 811 поранених. При цьому Турвілл не втратив жодного корабля [58, с. 48-49]. Однак надалі французьке командування та король Людовік XIV не змогли скористатися плодами перемоги.

3 листопада 1690 р. помер морський міністр Франції маркіз Сеньєле, син Кольбера. Це була людина, яка чудово розуміла потреби і завдання флоту. На його місце король Франції призначив 16-річного Жерома Поншартрена, сина генерального контролера фінансів. Фактично, справами флоту керував сам генеральний контролер та його оточення. Що стосується короля Людовіка XIV, то до флоту він ставився з повною байдужістю, порти не відвідував, на кораблях не бував взагалі разом зі своїм військовим міністром Лувуа. У своїх стратегічних планах він не брав його до уваги. Флот, створений зусиллями Кольбера та Сеньєле, за великим рахунком, не мав ні мети, ні майбутнього» [49, с. 59-60].

Така характеристика щодо керівництва французьким флотом була доречною і для XVIII ст. Королі Франції, вступивши у протистояння з Англією на морі, так і не зрозуміли, навіщо їм потрібний флот. Вони не спромоглися реалізувати і суто політичних цілей, як от реставрації династії Стюартів в Англії. В 1691 р. Людовік XIV вирішив здійснити висадку в Англії, яку його умовив Яків II. Проте, погана організація та керівництво операцією з боку морського міністра Поншартрена призвели до того, що цей план закінчився поразкою французького флоту при Барфлері і Ла-Хозі 29 травня 1692 р. Проти 82 лінійних кораблів англійців і голландців французи зуміли виставити 44 лінійних кораблі. Тільки завдяки майстерності Турвілля та відвазі французьких екіпажів флот Франції unikнув повного розгрому. Французькі втрати склали 15 кораблів, але було врятовано всі гармати та екіпажі [56, с. 99].

Якщо ж брати до уваги суто протистояння між Англією та Францією, то тут варто вказати, що тривало воно також і в колоніях Північної Америки, відоме як «війна короля Вільгельма». Зауважимо, що зіткнення між англійськими і французькими колоністами відбувалися й раніше. Зокрема, у 1688 р. губернатор Нової Англії Едмунд Андрос влаштував рейд проти французьких поселень у гирлі річки Пенобскот. У серпні 1689 р. Жан-Вінсен

д'Аббаді де Сан-Кастін, чий будинок був пограбований під час цього рейду, повів загін індіанців племені абенаки в набіг на Пемаквід (сучасний Брістоль у штаті Мен). У свою чергу англійський офіцер Бенджамін Черч організував набіг на територію, яка зараз входить до штату Мен [83, с. 15].

В серпні 1689 р., ще до того, як до Нової Франції надійшла звістка про початок війни в Європі, півтори тисячі ірокезів, підбурені англійцями, атакували поселення Пашин (нині передмістя Монреаля). У відповідь граф де Фронтенак атакував ірокезьке селище Онондага. Після цього французи та їхні індіанські союзники атакували англійські прикордонні поселення і в 1690 р. влаштували бійню в Шенктаді. Перейшовши у контрнаступ, англійці зуміли захопити столицю Акадії Порт-Рояль і рушили на штурм столиці Нової Франції, але зазнали поразки у битві при Квебеку. Невдовзі французи відбили Порт-Рояль [83, с. 15-16].

Попри перемоги у протистоянні із Францією, війна для Англії стала обтяжливою. На службі в армії та на флоті було залучено близько 119 тис. чол., а фінансові витрати склали 3,5 млн. фунтів стерлінгів. Кошти надходили за рахунок земельного податку, отож це стало фінансовим тягарем як для селянства, так і дворян, і, зрештою, стало причиною критики королівської політики та зростання опозиції. Остання знайшла своє відображення не лише в парламентських дебатах та петиціях, але навіть і в театральних виставах. Так, для прикладу, в 1693 р. в лондонських театрах ставилася комедійна вистава «Старий холостяк», в якій можна було помітити висміювання зовнішньої політики Вільгельма III [54, с. 97].

Протистояння з європейськими країнами ослабили Франції, призвівши до занепаду землеробства, торгівлі та промисловості. Однак, і її супротивники також серйозно ослабли, особливо внаслідок так званої «крейсерної війни», під час якої французькі капери здійснювали напади на торгові кораблі членів Аугсбургської ліги [82]. Протистояння завершилося підписанням 20 жовтня 1697 р. Ресвікського мирного договору між

Францією, Англією, Голландією та Іспанією, а ще через 10 днів – зі Священною Римською імперією. Не вдаючись у деталі договору, зазначимо, що за ним Вільгельм III визнавався французьким королем в якості правителя Англії і зобов'язувався більше не надавати підтримки Якову II Стюарту. Щодо колоніальних володінь в Північній Америці, то тут сторони повернулися до «status quo» [23].

Оцінюючи значення договору, російська дослідниця Є. Єрусалимська зазначила, що досягнення свого визнання в якості англійського короля, а також відмова від підтримки Якова II для Вільгельма III було значно важливішим завданням, аніж укладення торговельного договору чи територіальних надбань, адже мова йшла про збереження за ним англійської корони, а також її безпеки як незалежної протестантської держави, а також збереження англо-голландського союзу, який мав слугувати противагою французькій експансії [44, с. 312].

Зазначимо, що війни, які Англія вела проти Франції, починаючи із війни Аугзбургської ліги, своєю метою мали також збереження балансу сил. Проте договір, укладений у Ресвіку, аж ніяк не відновив балансу сил, адже попри ослаблення, Франція, тим не менше, спромоглася розширити свої кордони, а отже – залишилася гегемоном в Європі.

Доказом цього стало нове збройне протистояння в 1701-1714 рр., відоме як «війна за іспанську спадщину». Характеризуючи цей конфлікт, російський дослідник колоніальної політики Англії, О. Кисельов, зазначив, що за її масштабами, її можна було б назвати світовою, а сучасники були вражені її грандіозними масштабами [52, с. 10].

Причиною цього конфлікту стала проблема престолонаслідування в Іспанії. Іспанський король Карл II Габсбург не мав прямих спадкоємців, а тому проблема престолонаслідування для Іспанії мала першочергове значення. Розміри Іспанської імперії, у свою чергу, стимулювали зацікавлення з боку інших європейських держав (можливий поділ і

отримання частини територій). Серед претендентів на престол були: герцог Савойський, герцог Орлеанський, португальський король, син баварського курфюрста Йосип-Фердинанд, імператор Священної Римської імперії Леопольд I, а також французький король Людовік XIV. Відповідно до традицій престолонаслідування пріоритетні права на наслідування іспанського престолу належали дофіну Франції, який доводився Карлу II племінником; Йосипу-Фердинанду, баварському принцу, внучатому племіннику Карла II, а також ерцгерцогу Карлу, сину Леопольда I, внучатому племіннику Філіпа IV [61, с. 126].

Проте, король Франції вважав дофіна повноправним спадкоємцем іспанського престолу. Задля того, аби зробити його королем Іспанії, Людовік XIV пішов на переговори Англією та Голландією, прагнучий, з одного боку, заручитися їх підтримкою, а з іншого – уникнути антифранцузької коаліції [47, с. 251].

У свою чергу Англія та Голландія, аби зберегти баланс сил і не допустити посилення когось із претендентів на іспанський престол, домагалися поділу спадщини на кілька частин. Як наслідок цього, Людовік XIV пішов на угоду щодо розподілу іспанських володінь. Відповідно до підписаного 11 червня 1699 р. договору між Францією та Англією, до ерцгерцога Карла мали перейти Іспанія, іспанські острови в Новому Світі, Іспанські Нідерланди, острови Майорка та Мінорка та Філіппіни, але за умови неприєднання їх до Священної Римської імперії. У свою ж чергу, дофін отримував володіння в Італії та Лотарингію, яка мала бути обмінена на Міланське герцогство з герцогом Леопольдом Лотарингським. Умови цього розділу не задовольнили імператора, який запропонував провести нові переговори без посередників між Францією та Імперією. Але у Версалі не стали ризикувати вже досягнутими угодами з морськими державами та відхилили пропозиції австрійців [33, с. 286-287].

Однак, Карл II, не бажаючи розподілу Іспанії, підписав 2 жовтня 1700 р. заповіт, за яким призначав своїм спадкоємцем онука французького короля, герцога Аджуйського. Після смерті короля Іспанії перед Людовіком XIV постав вибір: відмовитися від заповіту, або ж порушити же укладені договори. Обравши другий варіант, французький король, за великим рахунком розпочав війну. Більше того, він поставив перед Генеральними штатами вимогу визнати права свого онука і на французьку корону, а це означало б означало безпрецедентне посилення Франції і порушило би баланс сил [59, с. 201].

Колишні союзники по анти-французькій коаліції сформували новий альянс. Основними його учасниками стали Англія, Голландія і Священна Римська імперія. Головним його архітектором, як і під час Аугзбургської війни, був англійський король Вільгельм III. Аргументуючи необхідність війни, він стверджував, що «французький король має намір повністю розорити торгівлю, а відповідно – і мореплавство англійців, від якого, в значній мірі, залежить добробут та безпека цього народу» [74, с. 115].

Однак, в 1702 р. Вільгельм III помер і Англією стала правити його дружина, Анна Стюарт. Королева, варто наголосити, поділяла позицію свого чоловіка щодо війни із Францією. У своїй промові перед парламентом вона стверджувала: «Якщо французький король буде продовжувати залишатися головою іспанської монархії, то рівновага сил буде порушеною і він захопить всі світову торгівлю» [74, с. 115-116]. Як бачимо, основна мета війни за іспанську спадщину зводилася до протидії французькій гегемонії в Західній Європі і захисті англійської торгівлі. Віконт Болінгброк через п'ятдесят років по її завершенню характеризував дещо інакше цілі війни: «Приз, за котрий боролися, за своїми багатствами перевершував все, що будь-коли ставалося на карту, починаючи від часів Персидської та Римської імперій» [74, с. 116]. Зі слів віконта стає зрозумілим, що протистояння з Францією мало ще одну мету – завоювання її колоній.

Після смерті Вільгельма III фактичним главою антифранцузького союзу став англійський полководець Дж. Черчілль, який отримав в ході війни титул герцога Мальборо. Формально управління альянсом було колегіальним, тобто ним керували правителі країн-учасниць. Вони назвали себе «Великим союзом», в основі якого лежали принципи всіх попередніх коаліцій – «боротьба за спільну справу Європи», тобто ослаблення Франції [2, с. 109]. Самий же Людовік XIV розглядався всіма країнами-союзниками як узурпатор, а війна з ним – як війна з тиранією.

Англія, за великим рахунком, не була готовою до нового протистояння, а тому перші роки війни були успішними для французької армії. Однак, вже з 1704 р. сили двох великих полководців – герцога Мальборо (Англія) та Євгенія Савойського (Священна Римська імперія) почали завдавати французам поразку за поразкою: при Бленхеймі (1704 р.), Рамільї (1706 р.), Оденарде (1708 р.) і Мальплаке (1709 р.). Серія поразок змусила Францію здати свої позиції. Зазначимо, що подібно до війни Аугзбургської ліги, під час війни за іспанську спадщину бойові дії проходили не лише на європейському театрі, але й в колоніях, зокрема в Ост-Індії та Північній Америці, де цей конфлікт одержав назву «війна королеви Анни». Про перебіг цих подій в колоніях ми докладніше зупинимося в наступному підрозділі.

Від повної катастрофи її врятували непорозуміння між союзниками, які стали помітними вже в 1709 р. Англію і Голландію, як ми вже зазначали, цікавили тільки іспанські колонії в Америці, і вони були готові домовитися з Францією. Такі спроби робилися я 1706 і 1709 рр. Священній Римській імперії ж був потрібен лише трон Іспанії.

Не вдаючись у подробиці перебігу бойових дій та дипломатичних перепитій, зазначимо, що війна завершилася розгромом Франції та підписанням в 1713 р. Утрехтського мирного договору, який ліг в основу міжнародних відносин в Європі до 1763. Договір викликав безліч розбіжностей ще під час формування його положень, і ще більше – опісля

підписання. Проект готувався потай від усіх урядом Р. Харлі – Г. Сент-Джона (Віконт Болінгброка). З 1711 р. в Англії почалася ідеологічна підготовка до миру, що викликала багато розбіжностей. Партія вігів, яка тоді була в опозиції, звинуватила Г. Сент-Джона, як автора проекту, в зраді союзників. Однак договір все ж таки був підписаний. Навіть при його підписанні в листах, що йшли до Версалю з Утрехта, вказувалося, що обстановка не зовсім зрозуміла і, що серед союзників немає одностайності і складається враження, що інтереси так званої «спільної справи» підміняються приватними інтересами [34, с. 664].

У результаті найбільші вигоди від договору отримала Англія (з 1707 р. – Велика Британія). Зокрема, до неї перейшов Гібралтар, що в подальшому став надійним форпостом у Середземному морі, частину французьких колоній в Північній Америці, а також так зване «асьєнто» – право на доставку до іспанських колоній рабів щорічно упродовж тридцяти років. Окрім того, Філіп V та його нащадки не мали права на успадкування французької корони [52, с. 11].

Англія, досягнувши поставлених цілей, пішла, за великим рахунком, на укладення сепаратного миру, спонукаючи до цього і своїх союзників, які вважали такий крок зрадою. Священна Римська імперія, для прикладу, підписала мирний договір із Францією лише наступного року.

В самій Англії укладеним договором, як виявилось, також було мало задоволених. Так, Віконт Болінгброк, який підписував його, обурювався: «Оскільки ми зробили безумство, що закінчилося успіхом, нам потрібно було отримати з нього більше вигоди, ніж це ми зробили» [2, с. 144].

Віги, які наживалися на війні, піддали мирний договір різкій критиці. Д. Дефо, який розділяв їх переконання, так висловив настрій цієї партії: «Мир, який я підтримую, не поступився б Іспанією ні Бурбонам, ні австрійській правлячій династії, а поділив би це яблуко розбрату, щоб воно більше не було загрозою для Європи і щоб протестантські держави –

Британія та Штати (тобто, Голландія) – посилилися і зміцнилися за рахунок торгівлі та міці Іспанії і більше не побоювалися ані Франції, ані імператора. Тим самим, сили протестантів перевершували б усі європейські держави і ні французька, ні австрійська загроза більше б не існувала» [4]. Про партію торів, які в цей час перебували при владі, в Англії говорили: «Вони уклали ганебний мир, безчесно порушили угоду, зрадили союзників і продали нас французам» [4].

Щодо наслідків війни для Великої Британії, то, в першу чергу, вона негативно позначилася на її фінансах. Більша частина британської армії складалася із найманців, на утримання яких йшли значні кошти. Якщо в перші роки війни щорічно британська скарбниця витрачала близько 900 тис. фунтів, то на кінці протистояння вона становила вже 2,5 млн. фунтів. Державний борг зріс із 14 до 36 млн. фунтів, а на потреби війни йшло приблизно 66 % бюджетних витрат. Окрім того, досить сильно постраждала і торгівля, обтяжена, з одного боку, податками, а з іншого – постійними нападами французьких каперів [74, с. 117-118].

Англійський історик-позитивіст, Джон Роберт Сілі, розглядав Утрехтський договір як важливий етап у становленні Великої Британії в якості великої держави. Сілі наводив аналогію із перемогою Англії над Непереможною армадою. Якщо в 1588 р. Англія, на думку Сілі, вперше вступила у протистояння за переважання на морі, то в 1713 р. вона здобула для себе перший приз. В епоху Армади Англія кинула виклик набагато сильнішій за себе державі, і успіх, у свою чергу, надав їй місце серед великих держав. Після Утрехтського договору вона стала першою серед них, посунувши Францію, і впродовж тривалого часу не мала собі рівних суперників. Саме з цього часу формується визнання Англії як наймогутнішої держави у світі [67].

Наступне протистояння Великої Британії та Франції співало з новим загальноєвропейським конфліктом – війною за австрійську спадщину, яка

тривала з 1740 р. по 1748 р. Початок конфлікту не був безпосередньо пов'язаний з інтересами Великої Британії. В 1740 р. в Європі померли відразу три правителі – король Пруссії Фрідріх Вільгельм I, імператриця Росії Анна Іоанівна та імператор Священної Римської імперії Карл VI. Зі смертю останнього в імперії розгорілася династична криза. Хоча дочка Карла VI Марія Терезія і була визнана багатьма правителями європейських країн і майже всіма курфюрстами, проте курфюрст Баварії Карл Альбрехт відмовився визнавати її права на трон. Пруський король Фрідріх II взамін на визнання права на трон за Марією Терезією поставив вимогу передати йому Сілезію, на що одержав відмову. Тоді король, ставши на чолі Пруської армії, вторгся до Сілезії та окупував її. Пруський король, йдучи на такий крок, сподівався на підтримку короля Великобританії Георга II, який доводився йому дядьком. За це Фрідріх пропонував Георгу як курфюрсту князівство Мекленбург. Але успіху він не досяг, та й Георг II недолюблював племінника. Парламент Великобританії і прем'єр-міністр Р. Волпол не хотіли вплутуватися в німецькі чвари, адже Англія на той час вже вела війну з Іспанією, а також вважали ці події внутрішньою справою імперії. Марія Терезія, так само як і Фрідріх II, надсилала листи з проханням про допомогу Великобританії, але, подібно до нього, не отримала відповіді [53, с. 10].

Лише втручання у конфлікт Франції змусило англійського короля Георга II (з 1715 р. Великобританією почала правити нова династія – Ганноверська), який водночас був курфюрстом Ганновера, втрутитися в ситуацію. Його підтримав і прем'єр-міністр Р. Волпол. З 1714 р. Ганновер грав вирішальну роль у європейському векторі зовнішньої політики Великобританії. Однак саме до цього напрямку у Британії склалося дуже негативне ставлення. Знаменитий британський політик і патріот У. Пітт-старший так висловив своє ставлення до Ганновера: «Наше могутнє велике королівство нині є лише володінням зневаженого князівства» [68].

Оцінюючи значення цього князівства для Великої Британії, зауважимо, що з його території можна було контролювати гирла річок Ельби та Везера, а також узбережжя між ними. Окрім того, там знаходилася низка доволі могутніх фортець, які, за наявності достатніх сил, можна було використати як плацдарм для того, аби загрожувати Данії, Австрійським Нідерландам і навіть Північній Франції. Однак віддаленість від Англії, маленькі розміри й слабка армія робили Ганновер постійним головним боєм як британського короля, так і його міністрів. Крім того, зовнішня політика ганноверських намісників часто розходилася з діями британської дипломатії, що особливо яскраво виявилось вже у другій половині 40-х рр. XVIII ст. Та й захоплення Ганновера давало, для прикладу, Франції розмінну карту, за допомогою якої можна було б вимагати у Великобританії всі завойовані нею території в Америці чи Індії. Це чудово розуміли британські правлячі кола і тому піддавали критиці прихильників Континентального напрямку британської дипломатії [53, с. 11].

Вже з 1741 р., не оголосивши офіційно війни, Георг II починає формувати антифранцузьку коаліцію. 3 квітня 1741 р. Британія уклала союз із Російською імперією, відповідно до якого зобов'язувалася надати 100 тис. фунтів стерлінгів, а Росія, у свою чергу, виставити армію в 10 тис. чол. [6, с. 93-111]. У зв'язку зі зміною внутрішньополітичної ситуації в Росії (приходом до влади Єлизавети Петрівни) 11 листопада 1742 був підписаний новий договір, що підтверджує умови старого [7, с. 112-133].

Державний секретар Великої Британії, Дж. Картерет, який був прихильником силових рішень, в одній зі своїх промов у парламенті заявив: «Ми повинні, мілорди, ...сприяти Австрійському дому (тобто Марії Терезії – авторка), бо він є єдиною силою, яку можна покласти на чашу терезів, щоб переважити силу монархів із династії Бурбонів» [55, с. 61].

На континенті в цей час сформувалася коаліція, що підтримувала Францію. 18 червня 1741 р. було укладено Німфенбурзький союзний договір,

який закріпив союз Франції та Баварії з: Іспанією, Сардинією, Пруссією, єпископством Кельн, курфюрством Пфальц, Гессен-Касселем, Саксонією та Польщею [55, с. 61].

З боку Великої Британії розпочалася підготовка до війни. У червні 1742 р. Картерет став посередником у підписанні Бреславського мирного договору між Австрією та Пруссією, завершивши першу Сілезьку війну. Пруський король отримав лише Нижню Сілезію, але поганий економічний стан Пруссії та відсутність французьких субсидій не залишали йому вибору. В Австрійських Нідерландах Дж. Картерет створив так звану «Прагматичну армію», що складалася з англійців, ганноверців та гесенців. 27 червня 1743 р. в битві біля Деттінгена об'єднана армія під керівництвом Георга II перемогла французькі війська і готувалася йти на Париж. Картерет планував створити у Європі антибурбонську коаліцію. Зокрема, були укладені союзні договори із Саксонією та Сардинією (Вормський договір 1743 р.) [27, с. 321-336].

Навесні 1744 р. Франція оголосила війну Великобританії, Ганноверу та Австрії. Французькі війська вторглися до Австрійських Нідерландів. 22 травня 1744 р. було проголошено Франкфуртський союз, який окреслив нове коло союзників Франції: Пруссю, Баварію, Пфальц, Гессен-Кассель та Іспанію. В серпні того ж року Фрідріх II вторгається в Богемію і розпочинає другу Сілезьку війну. Маршал Бель-Іль тим часом захоплює спочатку П'ємонт, та був – Нідерланди.

У відповідь король Георг II також оголосив війну Франції. У «Декларації війни Його Величності проти французького короля» були вказані такі причини війни: надання військової допомоги в 1740 р. іспанцям у Вест-Індії під час її війни з Англією, присутність французьких флотів у Середземному морі та Ла-Манші, підтримка якобітів, а також спроби з боку Франції порушити рівновагу сил у Європі та розширювати свій вплив [15, с. 167-168].

Подальший перебіг війни для Британії складався не досить вдало. 11 травня 1745 р. у битві при Фонтенуа в Нідерландах союзна армія зазнала великої поразки. Єдиним успіхом стало захоплення Луїсбурга в Північній Америці, але ефект цієї перемоги був нівельований повстанням якобітів, яке розпочалося 26 липня 1745 висадкою Карла Едуарда Стюарта в Шотландії. Повстання підтримувалося з Франції, що підтверджує договір, підписаний між якобітами та французами у Фонтенбло 24 жовтня 1745 р. [24]. Однак повстання не отримало значної підтримки ані в Шотландії, ані в Англії і, зрештою, було швидко придушене.

Театром бойових дій стала також Індія, де протистояння між собою вели британська та французька Ост-Індські компанії, про що докладніше піде мова в наступному підрозділі нашої магістерської.

Втрати у війні змусили учасників обох коаліцій сісти за стіл переговорів, які розпочалися у квітні 1748 р. в Аахені. Їх підсумком стало укладення мирного договору, який і завершив війну за Австрійську спадщину. Відповідно до його умов Великобританія відмовилася від придбань, зроблених під час війни в Америці та Ост Індії. У відповідь Людовік XV обіцяв знищити укріплення Дюнкерка, підтвердив права на британський престол за династією Ганноверів, відмовившись таким чином від підтримки якобітів. За Горгом II також закріплювалися всі володіння в німецьких землях [28].

Війна за Австрійську спадщину не вирішила тих суперечностей, які існували між Великою Британією та Францією. Однак, ця війна продемонструвала, що правлячі кола Великої Британії більше зацікавлені в розширенні колоніальних володінь, аніж турботою про європейські справи.

Останнім великим протистоянням між Великою Британією та Францією за колонії стала Семирічна війна, яку Вінстон Черчілль свого часу назвав дійсно Першою світовою. Під час цього конфлікту змінилися склад

протиборчих коаліцій: Велика Британія, за підтримки Ганноверу, виступила в союзі із Пруссією проти Франції, Священної Римської імперії та Росії.

Війна розпочалася із збройної сутички в колоніях. Дізнавшись від індіанців, що у напрямку Несессіті рухається невеликий французький загін, командує англійським загоном (159 чоловік) Джордж Вашингтон вирішив завдати випереджувального удару. 28 травня він оточив відпочиваючих французів (близько тридцяти чоловік) і, несподівано нападши на них, убив не менше десятка, а решту взяв у полон. Однак, як після цього виявилось, він напав на загін, що супроводжував французького парламентаря, лейтенанта де Жюмонвіля, який ніс послання, в якому пропонувалося англійцям жити в мирі з французами і не здійснювати нападів на підконтрольні їм території біля Форт-Дюкена. Повідомлення про цю подію викликало у Канаді, а потім у Франції загальне обурення. У паризьких газетах писали про «вбивцю Вашингтона» і вимагали помститися підступним англійцям [1].

Після цього інциденти обидві країни розпочали стягувати в колонії свої війська і готуватися до протистояння.

Як і в попередніх конфліктах, театром бойових дій, окрім Європи, стала Північна Америка та Ост-Індія. Однак, на відміну від війни Аугзбургської ліги, війни за іспанську та австрійську спадщини цей конфлікт, як зазначив англійський історик Пітер Маршалл, дійсно був імперською війною для Британії [89, с. 159].

У війні, яку, до речі, Британія вела лише в колоніях, переклавши на свою союзницю, Пруссію, весь тягар проведення кампаній у Європі, її уряд висував наступні цілі:

- 1) Заблокувати французький флот у його портах і, насамперед, перешкодити його зосередженню.

2) За допомогою диверсій біля північних і західних берегів Франції та Португалії зв'язати військові сили Франції, тим самим послабивши армію, що боролася на материку.

3) Постійно нападати на французькі, а потім і на іспанські колонії, по можливості захоплювати їх; завадити французьким військам у Канаді отримати допомогу від флоту.

4) Організувати у всіх морях крейсерські напади на торговельні шляхи ворога і захист власних [1].

Не вдаючись у деталі цього конфлікту, зазначимо, що Великій Британії вдалося досягнути значних успіхів, вибивши французів як з Північної Америки (територія Канади), так і Ост-Індії. Вирішальним чинником, який вплинув на перемогу Великої Британії у протистоянні з Францією стало переважання її фінансової системи, а також військово-морського флоту, який продовжував зростати, в той час, як французький занепадав. Для прикладу, в 1702 р. англійський флот нараховував 124 лінійних кораблі, в той час, як французький – 96. Станом на 1744 р. ці показники становили вже 107 проти 47 [43, с. 597].

Відзначимо, що вагому роль у британській перемозі відіграв і військовий міністр Вільям Пітт Старший, який ефективно контролював британські воєнні дії з 1757 року. Для більшості сучасників він був архітектором перемоги і великим імперським державним діячем. Сам він висунув ідею вести бойові дії на території Північної Америки та Індії, відмовившись від безперспективного, на його думку, європейського театру [89, с. 162].

10 лютого 1763 р. в Парижі між Великою Британією та Францією був підписаний мирний договір, який і підбив підсумки тривалого протистояння за колонії і панування на морі [25].

Даючи оцінку цьому договору, вже згадуваний нами англійський історик Дж. Р. Сілі зазначав, що це був кульмінаційний пункт могутності

Англії у XVIII ст. й ніколи з того часу Англія не займала такого високого становища щодо інших держав. Водночас, на цій кульмінаційній фазі Англія стає для всієї Європи предметом заздрощів та страху, яким була раніше Іспанія, а після неї, у XVII ст., Франція [67].

Загалом, впродовж кінця XVII – першої половини XVIII ст. внаслідок низки тривалих збройних конфліктів Великій Британії вдалося розгромити свого головного суперника – Францію, і, нарешті, посісти лідируючі позиції не лише в якості морської торгівельної держави, але й колоніальної імперії.

2.2. Територіальні завоювання в Північній Америці та Азії.

Для Великої Британії XVIII ст. стало періодом розширення колоніальних володінь. Переможні війни із Францією хоча й лягли фінансовим тягарем на країну, разом із тим дозволили взяти під свій контроль всі французькі колонії в Північній Америці, а також розчистити собі шлях в Індії, потіснивши витіснивши звідти Францію. Підсумком цього процесу стало формування «Першої Британської імперії», основою котрої були саме американські колонії.

Процес колоніального розширення Великої Британії слід розглядати через призму великих європейських конфліктів, про які ми вели мову в попередньому підрозділі, адже саме під час них (війна за Іспанську, австрійську спадщини та Семирічна війна) і відбувалося завоювання нових територій. Розглянемо колонізацію Північної Америки та Індії окремо.

Війна Аугзбурзької ліги, яка в Північній Америці отримала назву «війни короля Вільгельма», не спричинила якихось територіальних змін, а тому ми не будемо на ній зупинятися.

Розгортання війни за іспанську спадщину в Новому Світі («війна королеви Анни») розпочалося із нападу іспанців на місто Чарльстон у британській провінції Кароліна. У відповідь 1702 р. 500 англійських солдатів

за підтримки 300 індіанців захопили і спалили іспанське місто Сент-Августин (колишнє французьке місто Форт Кароліна). Однак захопити потужну іспанську цитадель Св. Марія, побудовану 1672 р., англійцям не вдалося [83, с. 17].

Відзначимо, що характерною особливістю всіх збройних конфліктів у колоніях Північної Америки було залучення до бойових дій різних індіанських племен, як на боці англійців, так і французів. Інколи індіанських воїнів використовували для нападу на інші племена. Зокрема, в 1704 р. англійці у союзі з індіанським племенем криків вторглися до західної Флориди, де жили союзники іспанців індіанці апалачі, і розгромили там католицькі місії. Апалачі були перебиті чи перетворені на рабів. Незважаючи на це, іспанці зберегли контроль над Флоридою [83, с. 17].

Французи не залишилися у боргу. Взимку 1704 р. за підтримки індіанців вони атакували англійські поселення поблизу Массачусетца і Мена, вбивши, або ж забравши у рабство поселенців [74, с. 113].

На території Канади йшла війна між ополченнями французьких та англійських колоністів, та індіанців, які їх підтримали. В 1703 р. невеликий французький загін під командуванням Лебера де Бебассіка із 500 індіанцями влаштували кілька рейдів на британські поселення від Веллса в окрузі Мен до Фалмута та Хеверхілла. Близько 160 англійців було вбито чи взято в полон. У лютому 1704 р. під час так званої «Дерфелдської різанини» 250 індіанців із племен абенаки та мохоки разом із 50 французькими колоністами розгромили англійське поселення Дерфелд, перебивши частину колоністів, а решту захопивши в полон. Більшість дітей індіанці-мохоки забрали до своїх родин, а дорослих, що вижили, франкоканадці пізніше обміняли на французьких полонених. Подібні рейди індіанців, часто разом із французькими солдатами, тривали до кінця війни [83, с. 17].

Найбільше протистояння розгорнулося на атлантичному узбережжі. Впродовж 1706-1709 рр. французи атакували англійський Ньюфаундленд, а

британці, у відповідь, перекинули додаткові сили (36 тис.), які захопили в 1710 р. Порт-Рояль, оволодівши, таким чином, французькою Аккадією. Однак британський план по захопленню Квебека провалився, коли відправлена ескадра із семи кораблів налетіла на каміння в затоці Святого Лаврентія [32, с. 144].

Щодо території Гудзонової затоки, то тут ситуація впродовж 1702-1702-1713 рр. була значно спокійнішою, аніж в період війни Аугсбурзької ліги. До початку війни англійці утримували там форт Олбані, а французи форт Бурбон. Сили сторін були дуже незначні. Так, для прикладу, в 1706 р. губернатор Олбані Е. Біл мав у своєму розпорядженні 27 осіб, в той час, як в його супротивника з форта Бурбон Ж.-Б. Ле Муана де Мартіньї було на троє людей більше. Ні торгові компанії, ні уряди двох країн не виказували якогось помітного інтересу до активних дій в районі Гудзонової затоки. Єдиним незначним винятком була невдала спроба французів (чи, точніше, канадців) захопити форт Олбані в 1709 р., яка закінчилася невдачею [30].

Що ж стосується Компанії Гудзонової затоки, то, хоча вона через серйозні фінансові труднощі не робила жодних дій в регіоні, на який вона претендувала, її керівництво продовжувало активно лобіювати свої інтереси в Лондоні.

За Утрехтським мирним договором Велика Британія отримала Аккадію, яка була перейменована у Нову Шотландію, острів Ньюфаундленд, район Гудзонової затоки, а також острів Сент-Кітс в Карибському морі. Окрім цього французи визнали за Британією суверенітет над Конфедерацією ірокезів й надали дозвіл на торгівлю з індіанцями [74, с. 113].

Як зазначив канадський дослідник Крейг Браун, Велика Британія, змусивши Францію відмовитися від усіх претензій на Гудзонову затоку, сприяла утвердженню Монреаля як єдиного центру французької торгівлі хутром, посиливши тим самим конкуренцію між компаніями обидвох

імперій, що в подальшому стало додатковою причиною конфліктів на Американському континенті [32, с. 145].

Наступна англо-французька війна розпочалася в 1744 р. й одержала назву «війни короля Георга». Вона співпала із війною за австрійську спадщину. Зауважимо, що французький король не був зацікавлений у цьому протистоянні з Англією, однак його союз і Іспанією втягнув країну в нове протистояння. Збройний конфлікт з іспанською монархією розгорівся ще в 1739 р. Її причиною став інцидент, який трапився ще в 1731 р. Повертаючись додому англійський капітан Роберт Дженкінс був затриманий іспанським військовим кораблем. Під час огляду іспанський офіцер відрізав йому вухо, попередивши, що так буде із кожним контрабандистом. Не отримавши відповіді від короля на свої скарги, Дженкінс звернувся до парламенту, що викликало хвилю обурення і, зрештою, стало приводом до війни. Для Великої Британії ця війна стала першою, яка була розпочата суто через колоніальні проблеми [89, с. 157].

Франція була змушена вступити у війну з Великою Британією, адже прагнула завадити розподілу іспанських колоній. Як і в попередні конфлікти, війна в колоніях лягла повністю на місцеві війська. Першопочатково британці не могли завдати французам якихось відчутних ударів, адже останні збудували цілу мережу фортів для захисту Канади, а ірокези намагалися триматися нейтралітету, не підтримуючи жодну зі сторін [89, с. 157].

Ситуація змінилася лише з 1745 р., коли англійська ескадра з десантом прибула до Нового Світу. Англійцям вдалося захопити стратегічно важливу французьку фортецю Луїсбург, що на острові Кейп-Бретон. У свою чергу французи зі своїми індіанськими союзниками захопили 28 листопада 1745 р. Саратогу, знищивши і захопивши в полон понад сотню її мешканців. Після цього колоністи покинули всі англійські поселення на північ від Олбані. В липні наступного року англійське колоніальне ополчення, заручившись підтримкою ірокезів, ополченці зібралися поблизу Нью-Йорка для походу до

Канади. Однак, допомоги з метрополії вони не отримали, а тому похід був скасований [83, с. 18].

У схожому становищі опинилися і французи. 22 червня 1746 р. з порту Брест вийшла ескадра герцога д'Авіля у складі півсотні фрегатів із десантом, чисельність якого становила приблизно 3500 чоловік. Лише через 3 місяці ескадра дісталася Америки. Проте, витримавши цілу низку штормів, під час яких було втрачено кілька транспортних кораблів і втративши понад 2000 чоловік від хвороб, ескадра повернулася до Франції, так і не взявши участі у військових діях [83, с. 19].

За Аахенським мирним договором французи повернули собі фортецю Луїзбург. Проте, інших територіальних змін у Новому Світі не відбулося. Для американських колоній війна, у свою чергу, стала справжньою катастрофою, адже бойові дії завдали значних матеріальних збитків колоністам, а також спричинили значні втрати серед населення, що аж ніяк не сприяло розвитку колоній. Так, за період 1745-1746 рр. лише Масатсусетс втратив близько 8% свого дорослого населення [83, с. 19].

Фінальним протистоянням за колонії в Північній Америці між Великою Британією та Францією стала Семирічна війна, яку в Новому Світі назвали війною з індіанцями та французами. Ми вже зазначали в попередньому підрозділі, що приводом до цього збройного конфлікту стала сутичка поблизу форту Дюкен, під час якої англійці вбили французького емісара.

Однак, англійський уряд не мав наміру приносити свої вибачення за конфлікт і намагалися вирішити його дипломатичними методами. Навпаки, вони лише посилили гарнізон низки прикордонних фортів. У відповідь 3 липня 1754 р. до форту Несесіті підійшло більше тисячі індіанців та французів. Його гарнізон відбив пряму атаку. Однак, вже до вечора захисники зазнали значних втрат і командуючий форту, Дж. Вашингтон, погодився на капітуляцію [1].

Наступного року відбувся ще один значущий конфлікт між Великою Британією та Францією. Новий британський головнокомандуючий генерал Едвард Бредок прибув до Вірджинії з двома полками регулярної армії. Підсиливши їх колоніальними військами, він рушив до французького форту Дюкен, маючи намір захопити його. Однак, на підходах до форту він потрапив у засідку, влаштовану французькими військами та індіанцями. В підсумку британські війська, оточені з трьох сторін, зазнали поразки і відступили до Філадельфії, а генерал Бредок загинув [74, с. 116]. Проте, і ця подія не підштовхнула сторони до прямого протистояння.

Зауважимо, що ще до початку війни король Людовік XV розпорядився відправити до Канади підкріплення. У травні 1755 р. транспортні кораблі з військами та з новим губернатором де Водрейлем під конвоєм військової ескадри адмірала Дюбуа де ла Мотт вирушили до Нового Світу. Хоча війни ще не було, англійці протестували проти такого кроку й відправили навздогін ескадру під командуванням адмірала Боскауена, маючи на меті не допустити прибуття французів до Канади. Але французькі кораблі встигли благополучно дійти берегів Америки. Англійцям 8 червня вдалося захопити лише два кораблі, що відокремилися від експедиції [83, с. 19-20].

Англійці та французи почали зміцнювали кордони, вели активні дії на «нічийних» землях, готували плацдарми для майбутнього наступу. З метрополій перекидалися підкріплення, причому в 1755 – на початку 1756 рр. пальма першості тут належала саме французам. Вони перекинули до Канади, загалом, більше 8 батальйонів регулярних військ та ще близько сотні рекрутів [1]. Намагаючись не допустити нових підкріплень для французьких колоній, британські морські сили розпочали здійснювати напади на військові конвої, а також знищувати французькі поставки й товари до Нового Світу, за допомогою яких вони підкуповували індіанські племена.

Із початком Семирічної війни ситуація для Франція була сприятливою, як у Європі, так і в Новому Світі. Однак, із початком війни проти Пруссії

значна частина матеріальних та людських ресурсів була зосереджена на протистоянні Фрідріху II. Як наслідок цього колонія перестали отримувати необхідне підкріплення. У 1757 р. французи ще мали біля берегів Північної Америки ескадру з 16 кораблів під командуванням адмірала Дюбуа де ла Мотта, і спроба англійського адмірала Хольборна, який мав 15 кораблів, узяти Луїсбург зазнала невдачі. Але хвороби, що почалися на французькій ескадрі, змусили її повернутися до Франції, залишивши в Луїс-бурзі всього 5 кораблів. Спроба ж французів надіслати на початку 1758 р. підкріплення у складі 8 кораблів із Тулону до Північної Америки зазнала невдачі. Британська військова ескадра із 18 кораблів під керівництвом віце-адмірала Осборна, що знаходилася в Гібралтарі, загнала французів у Картахену, звідки їм насилу вдалося зайти в Тулон, втративши при цьому два кораблі [83, с. 20].

Блокуючи французькі поставки до Нового Світу, британці водночас здійснювали свої. Зокрема. В 1758 р. до Канади було відправлено 12 тисяч солдатів, а адмірал Хольборн був замінений на енергійний адмірал Боскауен. Чисельність його ескадри була доведена до 23 кораблів. У червні 1758 р. Луїсбург був взятий в облогу із суші й моря, а вже 17 липня він капітулював. Вхід у річку Св. Лаврентія було відкрито [83, с. 20].

Апогеєм англо-французького протистояння за колонії в Новому Світі став 1759 р., коли британці здійснили потрійний наступ на французькі сили в Канаді: через Ніагару, озеро Шамплейн і вгору по річці Св. Лаврентія. Наступного року британські війська взяли Квебек, а ще через рік – Монреаль [74, с. 116]. Могутність Франції, як колоніальної держави, а також її вплив у Новому Світі був остаточно і безповоротно підірваний.

Відповідно до умов Паризького миру 1763 р. Франція позбавлялася всіх своїх колоніальних володінь у Новому Світі, які переходили до британців (окрім Нового Орлеану). Крім цього, Велика Британія також захопила територію іспанської Флориди.

Одночасно із розширенням колоніальних володінь в Північній Америці, британці здійснювали завоювання і в Індії. При цьому, якщо в Новому Світі створення нових колоній відбувалося за рахунок освоєння нових територій (по завершенню Семирічної війни просування на Захід було обмежене) чи захоплення французьких поселень, то в Індії Ост-Індська компанія здійснювала, спершу поступово, а дещо пізніше – систематичне завоювання територій, підконтрольних місцевим правителям.

Станом на початок XVIII ст. в Індії залишилися лише дві конкуруючі держави-колонізатори – Велика Британія та Франція. Ост-Індська компанія останньої, будучи єдиним європейським конкурентом Британії, розпочала активно нарощувати свої військові сили.

Політику територіальних захоплень в Індії у XVIII ст. почала французька Ост-Індська компанія, випередивши на в цьому британську. Генерал-губернатор французьких володінь в Індії Ж.Ф. Дюплекс першим розпочав формувати наймані війська із місцевих жителів – сипаїв. В подальшому сипаї стали не лише інструментом в англо-французькому протистоянні, але й основним засобом для завоювання та колонізації Індостану.

Ситуація, що склалася на півострові, загалом, була сприятливою для завоювань: постійні міжусобиці і поступовий розпад імперії Великих Моголів відкривали можливості для втручання з боку європейців. У субсидіарних договорах французи знайшли зручну форму підпорядкування індійських князівств. Французька Ост-Індська компанія приймала на себе «захист» того чи іншого князівства та посилала на територію свого союзника допоміжне, «субсидіарне військо», яке складалося із європейських та сипайських частин. Правитель підпорядкованого компанії князівства утримував це військо за власний кошт («субсидував» його), зобов'язувався вести зовнішні зносини за вказівкою компанії і підпорядковувався контролю

призначеного нею резидента. Згодом, таку практику запозичили й британці [42].

Протистояння між двома конкуруючими європейськими державами на Індостані розгорілося в 40-х рр. XVIII ст., коли в Європі розпочалася війна за австрійську спадщину. Губернатор островів Іль-де-Франса та Іль-де-Бурбона Бертран-Француа де ля Бурдонне спромігся сформувати із кораблів французької Ост-Індської компанії ескадру у складі десяти військових кораблів. Проте залучити її до військових дій не зміг, адже між французькою та британською торговельними компаніями ще до війни було укладено договір про нейтралітет.

У 1745 р. британський уряд направив до Індійського океану ескадру у складі шести кораблів під командуванням комондора Пейтона. Вона розпочала атаки на французькі торгові кораблі, а в липні наступного року підійшла до східного берега Індосанту задля підтримки атаки французького оплоту в Пондичері, яку готував губернатор Мадраса. Однак, на цей момент Бурдонне нарешті отримав свободу дій, і 6 липня його кораблі підійшли до Негопотама, що розташований на 150 км. Південніше Пондичері. Британська ескадра не прийняла бою й рушила до Цейлону. Французький десант у вересні того ж року висадився поблизу Мадраса, і, після п'ятиденної битви, змусив британський гарнізон капітулювати. Бурдонне, отримавши великий викуп у розмірі 9 млн. фунтів стерлінгів і ще 13 млн. товарами, залишив Мадрас Великій Британії [83, с. 58].

У жовтні того ж року губернатор Дюплекс, порушивши умови прийнятої Бурдонне капітуляції, захопив Мадрас і почав його укріплювати. У відповідь британські війська спробували ще раз здійснити атаку на Пондичері, але безуспішно. На цьому протистоянні в Індії у рамках війни за Австрійський спадок завершилося. За Аахенським мирним договором Велика Британія отримала назад свій опорний пункт в Мадрасі [28].

Хоча в Європі війна завершилася, англо-французьке протистояння в Індії не припинилося. Вже наступного року розгорілася боротьба між двома Ост-Індськими компаніями. Дюплекс втрутився у династійну боротьбу в Декані, що в 1748 р. розгорілася між претендентами на престол Насір Джангом та Музаффар Джангом. На допомогу Музаффар Джангу був відправлений з Пондішері його родич Чанда Сахіб із загоном у складі 500 французів та 2000 сипаїв. Музаффар був зведений на престол, а Чанда Сахіб став навабом васального Аркату. Вся південно-східна частина Деканського півострова опинилася у руках французьких ставлеників [35].

Англійці зрозуміли, яку загрозу це таїть для їхніх позицій в Індії, і втрутилися у війну, надавши допомогу Насір Джангу в Хайдарабаді та Мухаммаду Алі (синові колишнього наваба) в Аркаті. Музаффар Джанг був убитий представниками місцевої знаті. Тоді командувач французьким загоном в Хайдарабаді Бюссі звів на престол малолітнього сина Насір Джанга (теж загиблого від руки вбивць) і змусив Хайдарабад підписати так званий субсидіарний договір, за яким низам, тобто правитель, зобов'язався віддати на утримання французьких загонів чотири багаті округи на Коромандельському узбережжі, що отримали назву Північні сиркари (провінції). Це значно посилило могутність французької Ост-Індської кампанії в регіоні [35].

Британці спромоглися утримати за собою фортецю Тричонополі, яку називали «ключем від Південної Індії». Наслідком військових дій стало те, що індійські товари перестали надходити до Франції, і, відповідно, французька компанія почала нести збитки. Французький уряд був змушений піти на переговори, наслідком яких стала низка поступок Великій Британії, зокрема: Карнатик, через який розгорілося протистояння, був закріплений за англійським ставлеником Муххамедом Алі, французи відмовилися від Північних сиркарів, а Дюплекс, якого звинуватили в усіх невдачах, був відкликаний до Франції [35].

Семирічна війна стала вирішальним і водночас фінальним етапом протистояння між Великою Британією та Францією за домінування в Індії, так само, як і в Північній Америці.

В 1757 р. британські війська завоювали Бенгалію, що значно посилило їхні позиції в Індії. Величезні кошти, отримані англійською Ост-Індською компанією шляхом пограбування цього регіону, дали їй можливість значно збільшити чисельність та розміри платні своїх сипаїв. Франція, прагнучи втриматися в Індії, направила туди значні сили під командуванням графа Лаллі-Толландаля. Але в Лондоні дізналися про французьку експедицію, й англійський флот встиг доставити в Мадрас підкріплення раніше, аніж Лаллі висадився в Індії. Облога Мадраса. Яку французи розпочали в 1759 р., зрештою, завершилася невдачею [42].

22 січня 1760 р. англійський генерал Е. Кут у битві під Вандівашем розбив війська французів, а в січні наступного року взятий в облогу британськими військами Пондішері капітулював. За Паризьким мирним договором Франції було повернуто лише декілька міст, але без права будувати нові укріплення і тримати війська в Бенгалії [25].

Попри те, що Франція все ж таки зберегла за собою деякі території, вести боротьбу з Великою Британією за Індію вона вже не була спроможною. Щодо англійців, то саме в період Семирічної війни розпочався процес перетворення Індостану на колонію, яка вже в XIX ст. стане «перлиною британської корони» і основою її могутності як імперії.

Відправною точкою у завоювання Індії стала битва при Плессі. Приводом до неї став інцидент із так званою «чорною ямою». У квітні 1756 р. новим правителем Бенгалії став Сираджи уд-Доула. Поставивши собі за мету обмежити вплив британців, влітку того ж року він захопив британську факторію в Касімбазарі, а через деякий час і Калькутту. Полонених англійців помістили в невеликому приміщенні форту, яке використовували в якості в'язниці. Через спеку та задуху зі 146 чоловік до ранку дожило лише 23. У

відповідь Ост-Індська компанія направила із Мадраса військовий загін під керівництвом полковника Роберта Клайва, який мав повернути Калькутту назад, що й було зроблено 2 січня 1757 р. [69, с. 305]. Після цього між компанією і Сираджи уд-Доулою був укладений договір, за яким він підтвердив усі привілеї, які ті мали, а також надав їм право зводити оборонні укріплення в Калькутті та карбувати власну монету [69, с. 306].

Проте договір, укладений між компанією та навабом Бенгалії був лише тимчасовим кроком, на який британці були змушені піти у зв'язку із розгортанням Семирічної війни. Невдовзі між ними знову розгорілося протистояння, кульмінацією якого і 23 червня 1757 р. стала битва при Плессі. Р. Клайв встановив зв'язки із воєначальником наваба Мір Джафаром, якого Клайв у разі перемоги обіцяв зробити навабом Бенгалії. Зрада останнього допомогла трьохтисячному війську Клайва здобути перемогу над армією наваба, що складалася з 18 тисяч вершників і 50 тисяч піхоти [83, с. 63].

Як зазначив британський історик Джон Кей, перемога Клайва в Бенгалії в той час була малопримітною для Делі, однак з часом її почали розглядати в якості основи каолінізації. Справа в тому, що Бенгалія тривалий час не підпорядковувалася імперському керівництву. Щодо торговельних компаній європейців, то імперська адміністрація розглядала їх лише в якості другорядних «паразитуючих додатків» в ієрархії імперії Великих Моголів [56, с. 497].

Після розгрому війська Сираджи уд-Доули навабом Бенгалії став Мір Джафар. Британці поставили перед ним вимогу сплатити величезну суму (приблизно 18 млн. фунтів стерлінгів) в якості компенсації. Новий наваб, за великим рахунком, перетворився на маріонетку Ост-Індської компанії. Вже в 1760 р. новопризначений губернатор Бенгалії, Г. Вансітарт, змістив Мір Джафара і призначав у якості правителя його зятя, Мір Касіма, який сплатив губернатору та членам його ради 200 тис. фунтів стерлінгів, а також передав у володіння компанії три найбагатші області Бенгалії – Бурдван, Міднапур і

Читтагонг [35]. В 1765 р. компанія взагалі відправила наваба (Мір Касим був замінений знову Мір Джафаром) на пенсію, а управління Бенгалією було передано її ставленику, Резе-хану, котрий. У свою чергу, підпорядковувався британському резиденті [75, с. 118].

Утвердившись в Бенгалії, Ост-Індська компанія розпочала підкорення інших регіоні Індостану, подеколи використовуючи зброю, подеколи субсидіарні договори. Як ми вже зазначали, субсидіарний договір передбачав збройну підтримку, яку той чи інший правитель отримував від Ост-Індської компанії, беручи при цьому на себе зобов'язання по їх утриманню. Проте, після того, як потреба в армії зникала, війська компанії продовжували залишатися на фінансуванні винаймача, що, в кінцевому підсумку, призводило його до розорення. В 1775 р. новий правитель Ауда Асаф-уд-Доула передав у власність компанії васальне князівство Варанасі в якості сплати своїх боргів. З цього часу до договірної практики почала входити віддача на відкуп територій, за кошт який і утримувалися сипайські загони. Вже 1782 р. Асаф-уд-доула повідомив про свою неплатоспроможність за боргами Ост-Індської компанії і передав на відкуп низку нових округів, що, зрештою, сприяло розширенню території, яку контролювала Ост-Індська компанія [70, с. 104].

З 1765 р. Ост-Індська компанія ще більше зміцнила свої позиції, взявши під контроль монгольського імператора Шаха Алама II. Вона змусила його призначити її саму в якості дивані (збирача податків) Бенгалії. Таким чином, британці юридично легалізували Ост-Індську компанію як колективний чиновник в імперській адміністрації [75, с. 119]. Не вдаючись в подробиці процесу британського завоювання, зауважимо лише, що завершився він лише в середині XIX ст., коли опір місцевих навабів був остаточно зламаний, а Індія – перетворена на керовану Ост-Індською компанією колонію.

Загалом, впродовж XVIII ст. зовнішня політика Великої Британії була спрямована на реалізацію двох завдань. Перше полягало у протистоянні з Францією та недопущенні її гегемонії не лише в Європі, але і піднесення як «світової держави». Друга – у розширенні власних колоніальних володінь. Ведичу цілу низку збройних конфліктів як в Європі, так і в колоніях, Велика Британія спромоглася не лише ослабити Бурбонів, завадивши реалізації їх амбіцій, але й утвердити власне домінування в якості великої морської і колоніальної держави. Зрештою, здобуті заморські володіння перетворили Велику Британію на імперію.

РОЗДІЛ III. КРИЗА ТА ПАДІННЯ «ПЕРШОЇ БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ».

3.1. Передумови та причини втрати 13-ти Північноамериканських колоній.

Американський історик Дж. Еліс, характеризуючи передумови Американської революції, або ж Війни за незалежність США, зазначав, що жодна подія в американській історії не здавалася настільки малоймовірною в свій час і не здається настільки неминучою з ретроспективного погляду [45, с. 119]. З його думкою можна погодитися, якщо врахувати те, який статус і місце посідала напередодні Американської революції Велика Британія.

По завершенню Семирічної війни ця заморська імперія стала домінувати не лише в Північній Америці та Індії, але й перетворилася на повноправну володарку морів, адже рівної держави, котра б мала такий самий могутній флот вона вже не мала: Голландія ослабла в низці затяжних конфліктів, а Франція зазнала остаточної поразки внаслідок суперництва з британцями. Окрім того, Велика Британія також збудувала низку факторій на західному узбережжі Африка, в Середземному морі їй належали Гібралтар та Мінорка, а також низка островів в Карибському морі (Ямайка, Барбадос, Антигуа, Багами, Вірджинські острови), Південній Америці (Москітовий берег, Фолклендські острови) та Азії, де окрім низки регіонів на півострові Індостан їм належали порт Бантам в Індонезії. Окрім того, в самій Англії в цей час розпочався промисловий переворот, що в подальшому сприяло зміцненню економіки.

Разом з тим, Велика Британія вийшла із останньої війни з величезними боргами (147 млн. фунтів стерлінгів) [63, с. 49]. Ця обставина, в подальшому, стала одним із основних факторів, що спричинили Американську революцію, адже сплачувати борги британська корона та парламент планували за рахунок колоній. Окрім цього, між метрополією та американськими

колоніями існувала низка суперечностей: політичного, економічного та соціального, і, навіть, ідеологічного характеру, які також стали горючим матеріалом для розгортання в 1775 р. війни. Проаналізуємо кожен з них детальніше. Проте, спершу доцільно з'ясувати, що, власне, собою представляли Північноамериканські колонії Великої Британії.

До середини XVIII ст. все Атлантичне узбережжя Північної Америки (було заселене вихідцями з Англії та Шотландії, які утворили 13 незалежні один від одного колонії. Вони управлялися англійським урядом, який і призначав губернаторів, видавав закони та встановлював податки. Щодо населення колоній, то воно формувалося, в першу чергу, з тих, хто був незадоволений життям на батьківщині, противників англіканської церкви (пуритан), які зазнавали переслідувань за віру. Після реставрації Стюартів до колоній втекли також політичні опоненти монархії.

У північні колонії, таких як Мен, Нью-Гемпшир, Коннектікут, Род-Айленд та Массачусетс, сформувався великий шар дрібних фермерів, які орендували землю у великих землевласників – аристократів, котрі, у свою чергу, отримали її в якості пожалування від короля. В регіоні розвивалися ремесла, з'явилися мануфактури. Провідною галуззю колоній було кораблебудування. Наявність величезних лісових масивів, а також дешевої робочої сили, дозволяло будувати кораблі швидше і дешевше, ніж в Англії. Майже третина всіх британських суден будувалася в колоніях. Вже на початку XVIII ст. Массачусетс займав друге місце після Лондона за кількістю зведених кораблів. Корабельні майстерні були також в Бостоні, Салемі, Дорчестері, Глостері, Портсмуті. Про масштаби кораблебудівництва говорить такий факт: корабельні бостонського теслі Томаса Корама, який мігрував до Нового Світу з Англії, за період 1697-1731 р. збудували понад 500 кораблів. Зауважимо, що кораблі з американських колоній Великої Британії будували не лише для метрополії, але й країн Європи та Азії [74, с. 86].

Окрім корабельного промислу, північні колонії спеціалізувалися на рибальстві й торгівлі. Попри заборону з боку британської влади, колоністи регіону вели ваву торгівлю з Францією, Іспанією та Голландією. Торгівці Нової Англії займалися «трикутником торгівлею»: на західний берег Африки вони транспортували ром, де обмінювали на рабів. Опісля вони прямували до Вест-Індії, де продавали їх й купували різні товари, зокрема м'ясу, з якої потім виробляли ром [74, с. 88].

Дещо інакшою виглядала картина в південних колоніях, таких як Джорджія, Вірджинія, Південна та Північна Кароліна, Меріленд. Сприятливі кліматичні умови дозволяли вирощувати рис, тютюн, бавовну, цукрову тростину та індиго, що, зрештою, і визначило спеціалізацію регіону. Як наслідок цього – тут почали виникати великі плантації, обробітком яких займалися африканські невольники. Отож, колоністами тут були багаті та знатні вихідці з Англії та Ірландії, переважно англійського віросповідання, яким і належали плантаторські господарства. Експлуатація земельних ресурсів спонукала їх до розширення територій, а відтак – рух на захід був для них в пріоритеті [62, с. 10].

Серединні колонії – Нью-Йорк, Пенсільванія, Нью-Джерсі та Делавер, представляли собою суміш економічних систем північних та південних колоній. Тут вирощували ті ж культури, що й у північних колоніях, однак сприятливіші кліматичні умови робили врожаї вищими. Надлишок продукції експортувався до південних колоній. Наявність великих рік полегшувала доступ вглиб континенту і дозволяла займатися хутряним промислом. Земельна політика серединних колоній була схожою до колоній півдня. Щодо етнічного складу, то населення колоній було досить строкатим: окрім англійців та ірландців тут проживали шотландці, голландці, шведи, фіни, євреї, вихідці з німецьких земель [74, с. 92-94]. Як бачимо, колонії слугували, з одного боку, джерелом сировини та вільних земель для своєї метрополії, а з іншого – ринком збуту англійських товарів. Водночас, незаперечним є той

факт, що колонії, попри низку військових конфліктів, що спричиняли значні розорення та завдавали збитки, в економічному плані досягнули значного піднесення. У своїй праці «Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм» відомий французький історик Ф. Бродель, навів з цього приводу досить цікаві дані. Станом на 1774 р. середній прибуток в американських колоніях коливався від 200 до 335 доларів на людину (за даними 1969 р.). З огляду на це Бродель зазначив, що життєвий рівень колоністів напередодні Війни за незалежність був значно вищим, аніж в країнах Європи [36, с. 310-311]. До того ж, населення колоній стрімко зростало. Так, якщо на початку XVIII ст. тут проживало близько 200 тис. чоловік, то вже в 60-70-х рр. XVIII ст. – 2 млн. 148 тис. [54, с. 195].

Розглянемо тепер систему управління колоніями. Американські колонії у XVIII ст., не зважаючи на приналежність (королівські, приватні чи корпоративні), втілювали в собі систему змішаного управління. Як зазначав один із сучасників, Вільям Дуглас із Бостона, влада в колоніях в особі губернатора, котрий представляв короля, була монархічною; в особі ради – аристократичною, а в особі асамблеї – демократичною [84, с. 59].

Ключовою фігурою в політичному житті колоній був губернатор, якого, за винятком таких колоній, як Род-Айленд і Коннектікут, призначав монарх чи власник колонії. Зазначимо, що його повноваження були набагато ширшими, аніж повноваження короля в метрополії: губернатор відповідав за реалізацію законів, указів, інструкцій; командував сухопутними та морськими силами, мав право вето щодо рішень колоніальних асамблей, право скликання і розпуску законодавчих зборів, створював колоніальні суди, призначав суддів всіх рівнів і виконавців судових рішень, дарував помилування та амністії за всіма видами злочинів. При цьому більшість губернаторів направлялося із метрополії. Губернаторів, котрі походили з колоній, загалом, було не більше 20 %. В середньому, термін перебування на цій посаді становив п'ять років, а у своїй діяльності губернатори були

змушені керуватися королівськими інструкціями та наказами і могли в будь-який час бути зміщені і замінені іншими особами [71].

Колоніальні ради були аналогом палати лордів в англійському парламенті. До їх складу призначалися (король, або ж власник колонії) представники колоніальної еліти, за винятком Массачусетс, де членів ради обирала асамблея і затверджував губернатор, а також Пенсильванія, де ради не було взагалі. Склад рад, як правило, не перевищував 12 осіб. Ради відігравали роль міністерських кабінетів при губернаторах, допомагаючи їм в управлінні колоніями, а також виступали в якості верхньої палати законодавчої влади, маючи право вето щодо рішень, ухвалених асамблеями. Окрім цього, ради також допомагали губернаторам в ухваленні судових рішень [71].

Колоніальна асамблея, яка в системі управління колоній відігравала функцію нижньої палати законодавчої влади, обиралася виборцями графств та міст. Право голосу (за винятком жінок, дітей, індіанців та чорношкірого населення, які взагалі не брали участі у виборах) мали чоловіки із відповідним майновим становищем. В залежності від колоній, майновий ценз різнився. Для прикладу, у Вірджинії право голосу мали лише ті чоловіки, які володіли 25 га обробленої землі, або ж 100 га необробленої землі, чи були власниками будинку із земельною ділянкою в місті [74, с. 107].

Подібно до англійського парламенту колоніальні асамблеї контролювали фінансову систему. Вони мали право запроваджувати податки, визначати щорічний бюджет колоній, встановлювати розмір платні всім посадовим особам, включно із губернатором. Окрім того, асамблеї мали право ухвалювати і закони. Контролюючи фінанси, асамблеї мали засіб тиску на губернаторів, змушуючи останніх затверджувати ті чи інші законопроекти, призначати необхідних людей на посади та приймати зручні та вигідні для асамблей рішення. Для прикладу, в 1721 р. масачусетська асамблея повідомила губернатора, що затвердить його платню лише за умови

схвалення ним запропонований законопроект, на що губернатор погодився. В 1748 р. нью-йоркська асамблея, у відповідь спроби губернатора Дж. Клінтона накласти вето на запропонований нею законопроект, припинила фінансування виконавчої влади. Губернатор був змушений піти на поступки. Того ж року губернатор Південної Кароліни повідомляв до Лондона, що асамблея, зосередивши фінансову владу, диктує призначення на всі посади [71].

Попри такий потужний важіль впливу, в системі управління колоніями та статусом асамблей існували серйозні суперечності. По-перше, впродовж усього колоніального періоду між асамблеями і губернаторами йшло протистояння, і нерідко перші підпорядковували собі асамблеї, домагалися їхнього розпуску, перенесення засідань, нав'язували вигідні для себе рішення та призначення. По завершенню Семирічної війни цей процес посилювався. По-друге, асамблеї так і не домоглися прийняття закону про регулярні вибори представницьких органів, який, для прикладу, в Англії забезпечував незалежне від королівської влади становище парламенту [71].

Серйозною суперечністю залишалися політичні відносини між колоніями та метрополією. Однією з них було те, що колонії були засновані владою короля, та й урядово йому підпорядковувалися (призначення губернаторів та рад). Однак парламент, будучи законодавчим органом Великої Британії, деколи ухвалював закони щодо колоній, й останні були змушені з цим миритися. Серед колоністів піднімалося доречне питання: хто ними керував – парламент, чи король?

Друга проблема полягала у представництві. Як ми вже зазначали, англійські монархи та парламент ухвалювали рішення та закони, що стосувалися колоній, але при цьому самі колонії не мали свого представництва в парламенті. В підсумку, це стало каменем спотикання у відносинах між колоніями та метрополією, і, зрештою, однією із причин розгортання Американської революції.

Суперечливою видавалася і економічна політика Великої Британії щодо своїх колоній. Британський уряд перешкоджав розвитку промисловості у колоніях. Будівництво промислових підприємств, окрім суднобудівних, було заборонено. Усі промислові товари колонії мали виходити лише з метрополії за довільними монопольними цінами, або ж через англійське посередництво. Стратегічно важливі ресурси колонії могли продавати лише Англії [83, с. 23].

Схожою була ситуація із торгівлею. Низка товарів, такі як тютюн, цукор та бавовна, відповідно до діючих Навігаційних актів, повинні були завозитися лише до Англії. При цьому британська купці забирали собі увесь посередницький прибуток. Торгівля колоній, за Навігаційними актами, обмежувалася лише товарами, які перевозилися на англійських кораблях, що значно піднімало вартість перевезення товарів. Це, у свою чергу, завдавало збитків і виробникам, і торгівцям, спонукаючи останніх займатися контрабандою [83, с. 23].

Економічна політика британського уряду, загалом, гальмувала розвиток капіталістичних відносин в колоніях й суперечила інтересам колоніальної буржуазії.

Насамкінець, не варто забувати і про один досить важливий момент – ідеологію. Діячі англійського та французького Просвітництва вплинула на суспільно-політичну думку в колоніях. Як наслідок – тут розвинулося власне Просвітництво, яскравими представниками якого були Б. Франклін, Дж. Адамс, Т. Пейн, Т. Джеферсон. Не вдаючись в подробиці їх філософії, зауважимо лише те, що підняті ними питання та розвинені ідеї в кінцевому підсумку стали ідеологічною основою для Американської революції.

Розглянемо тепер безпосередні причини, що підштовхнули колоністів до виступу проти своєї метрополії. Як вже було вказано, Велика Британія вийшла з Семирічної війни із величезними боргами, виплачувати які уряд

планував коштами колоністів. Отож, проблема оподаткування стала однією з основних причин війни.

Прем'єр-міністр Великої Британії і перший скарбничий, Джордж Гренвілл, помітив, що королівська митна служба в Північній Америці була доволі неефективною. Ухиляння від сплати податків, корупція та контрабанда були звичними речами в колоніях. Прагнучи виправити це і отримати додаткові кошти, він посприяв прийняттю в парламенті низку законів. Зокрема, в 1763 р. був прийнятий закон «Про заохочення чиновників, котрі проводять конфіскації», відповідно до якого в Галіфаксі створювався новий морський, або ж віце-адміральський суд з юрисдикцією над усіма колоніями. Він замінив старі неефективні морські суди, створені ще в 1696 р. Наступного року був прийнятий «Цукровий закон», або закон про доходи, за яким зменшувалося мито на мелясу, проте запроваджувалося додаткове на імпорт іноземного текстилю, вин, кави, індиго і цукру. Інший закон, «Про грошовий обіг», прийнятий того ж року, забороняв друкувати в колоніях паперові гроші, що, в кінцевому підсумку, спричинило їх обезцінення [74, с. 123].

Наступного року парламент ухвалив ще один закон «Про гербовий збір». Колоністів зобов'язали купувати спеціально створені гербові марки, які наклеювалися на друковані матеріали й легальні документи всіх видів: газети, брошури, плакати, альманахи, цінні папери, договори про оренду, акти, ліцензії, страхові поліси, митні документи для кораблів, університетські дипломи і навіть гральні кості та карти. Окрім цього було ухвалено закон «Про розташування військ», відповідно до якого колоністи зобов'язувалися забезпечувати розквартировані в Північній Америці британські колоніальні війська провізією, казармами, або ж надавати для розквартирування таверни чи вільні будинки [74, с. 123].

У 1765 р. у Нью-Йорку, як відповідь на закон «Про гербовий збір», зібрався конгрес із представників колоній, який зажадав, щоб колоністи

оподатковувалися лише з їхньої згоди або за згодою їхніх представників. Питання про податки набувало, таким чином, політичного значення – ніяких податків без представництва. Конгрес оголосив бойкот британським товарам. Жителі колоній почали носити одяг із грубих тканин, які ж самі і виготовляли, замість чаю використовували листя малини, а жінки відмовилися від імпортованих з Англії шовкових суконь. Загалом, англійський експорт до колоній різко впав, що завдало значних збитків купецтву. З огляду на це уряд Великої Британії був змушений скасувати гербовий збір [46, с. 98].

Разом зі скасуванням гербового збору, парламент у 1766 р. ухвалив Деклараційний акт, який надавав парламенту повне право ухвалювати закони, що «в усіх можливих випадках» обов'язкові для колоній. Хоча про податки в ньому не зазначалося, але їх призначення він також передбачав [74, с. 126]. Вже наступного року уряд запровадив низку нових законів, якими запроваджував додаткові податки та обмеження – так звані «Акти Тауншенда», від імені їх автор, канцлера казначейства Чарльза Тауншенда. Акти склалися із п'яти законів. Перший з них – нью-йоркський закон «Про обмеження» (15 червня 1767 р.), за яким нью-йоркська асамблея та та губернатор позбавлялися права ухвалювати будь-які закони доти, поки не погодяться на забезпечення британських колоніальних військ всім необхідним, як це передбачалося законом «Про квотування» від 1765 р. [19]. Другий закон – «Про прибутки» (26 червня 1767 р.) накладав податки на скло, свинець, художні фарби та папір [21]. Закон «Про відшкодування збитків» (29 червня 1767 р.) передбачав зниження мита на ввіз до колоній чаю, що було в інтересах Британської Ост-Індської компанії [16]. Четвертий закон – «Про митних уповноважених» (29 червня 1767 р.) передбачав створення митної ради, а також відкриття митниць в інших портах [11]. П'ятий і останній серед законів, який був прийнятий вже після смерті Тауншенда, «Про віце-адміралтейський суд» (6 липня 1768 р.), надавав

королівським воєнно-морським судам юрисдикцію щодо будь-яких питань, пов'язаних із порушенням митних правил та контрабанди. Закон також передбачав створення нових королівських судів у Філадельфії, Бостоні та Чарльстоні. Судді, призначені королем, отримували 5 % від кожного накладеного ним штрафу. Обвинувачуваний мав прибути до суду за власний кошт, а у випадки його відмови – автоматично оголошувався винним. При цьому рішення приймалося винятково суддями без залучення суду присяжних [29].

Російський дослідник Британської імперії О. Широкоград, аналізуючі розміри податків, які були змушені сплачувати колоністи, зауважив, що у порівнянні із жителями метрополій, котрі щороку, в середньому, сплачували 25 шилінгів, жителі колоній не були настільки переобтяжені податковими стягненнями (лише 6 пенні) [83, с. 24]. Щодо закону «Про гербовий збір», то його розмір, за свідченням іншого дослідника, О. Кісельова, становив 3 пенні [54, с. 204]. Однак, проблема тут була не стільки в розмірі податків, скільки в самому факті їх запровадження без узгодження з колоністами, які, як вже наголошувалося, не мали свого представництва в парламентах.

Ще одним джерелом роздратування стало обмеження колонізації. В 1763 р. король Георг III видав прокламацію, за якою колоністам заборонялося селитися на захід від Аллеганських гір. Британський уряд пішов на такий крок з огляду можливих конфліктів з індіанськими племенами, а також через прагнення деяких впливових торговців хутром, котрі прагнули зберегти дику місцевість в якості заповідника для полювання [74, с. 122]. Закон зачіпав інтереси як багатих землевласників-плантаторів, котрі прагнули розширити свої володіння, так і збіднілих фермерів та найманих працівників, котрі сподівалися обзавестися власною земельною ділянкою за рахунок ще неосвоєних територій.

Один із сучасників в 1766 р. так коментував ухвалені англійським парламентом закони: «Нині Англія ухвалює абсолютно марні закони з метою

звукити та обмежити промисловість своїх колоністів: вона приглушує хворобу, але не лікує її» [36, с. 422].

Ці слова виявилися доречними, адже, в кінцевому підсумку, політика Великої Британії щодо своїх колоній викликала нову хвилю обурень та протестів. В колоніях поширювалися листівки та брошури, в яких засуджувалася британська політика. Почали виникати таємні організації, такі як «Сини Нептуна» (об'єднували моряків та портових робітників), «Vox Populi» (Око народу), «Дочки свободи» та «Сини свободи». Остання, яку очолював Самюель Адамс, була найбільшою, найчисельнішою і найвпливовішою серед них. Вона виникла як частина руху за скасування гербового збору. До її лав входили купці, адвокати ті міські робітники. Осередки «Синів свободи» виникли практично в усіх колоніях, від Нової Англії до Південної Кароліни. Саме члени цієї організації вперше висунули ідею міжколоніальної солідарності і стали ініціаторами скликання «Конгресу щодо закону про гербовий збір», а також Комітетів зв'язку з громадськістю [31, с. 88].

5 березня 1770 р. в Бостоні відбулася перша сутичка між колоністами та британськими військами, внаслідок якої п'ятеро чоловік було вбито і ще вісім поранено. Так звана «Бостонська різанина» сколихнула не лише колонії, але й Лондон, змусивши парламент дещо змінити свою політику. Акти Тауншенда були скасовані, окрім мита на чай [74, с. 128]. Це дозволило британському уряду на деякий час врегулювати ситуацію.

Новим приводом для хвилювань в колоніях стало оголошення в 1772 р. колоніальним асамблеям про те, що оплата губернаторів, суддів та інших чиновників здійснюватиметься із королівської скарбниці. Це суттєво зміцнювало позицію адміністративного апарату, роблячи їх незалежними від рішень асамблей. Як відповідь на це, спершу в Бостоні, а потім і в інших містах почали формуватися так звані Комітети зв'язків з громадськістю,

основна мета яких полягала у формування громадської думки щодо британської політики [42; 74, с. 130].

Останньою краплею стали події, пов'язані із «Бостонським чаюванням». Новий прем'єр-міністр Великої Британії, лорд Норт, намагаючись підтримати Ост-Індську компанію, поспривав прийняттю парламентом «чайного закону», який дозволяв Ост-Індській компанії напряму постачати чай до колоній по заниженому митному збору (в 3 пенні). Компанія, за великим рахунком, стала чайним монополістом. В знак протесту група колоністів, що належали до організації «Сини свободи», переодягнувшись в індіанців, проникли 16 грудня 1773 р. на кораблі, що стояли в Бостонському порті і викинули в море 342 ящика з чаєм на суму в 90 тис. фунтів стерлінгів [63, с. 54-55].

На думку американських істориків Дж. Тіндалла та Д. Шая британський уряд, вдавшись до більш гнучкої політики, міг би підірвати довіру колоністів до радикальних кіл. Для частини жителів колоній «Бостонське чаювання стало» актом посягання на приватну власність. Міські збори у Брістолі засудили його, а Б. Франклін навіть закликав Бостон сплатити відшкодування за знищений товар [74, с. 130].

Проте, для уряду Великої Британії це було останньою краплею. В 1774 р. відповідь парламент ухвалив «Примусові закони», які передбачали закриття Бостонського порту до того часу, поки місто не сплатить за завдані Ост-Індській компанії збитки; позбавлення Массачусетса самоуправління; здійснення судів за антиурядову діяльність в метрополії; підтвердження закону «Про розквартирування», за яким жителі колоній зобов'язувалися забезпечувати утримання британських військ, нехай і в приватних будинках, а також передачу Квебеку територій на північ від ріки Огайо, на яку претендували колонії Пенсільванія, Вірджинія та Коннектікут [64, с. 47]. Окрім того, акт надавав привілейоване становище католицькій церкві на нових територіях, що особливо обурило колоністів-протестантів і породило

чутки про існування папської змови з метою посилення влади над колоніями [63, с. 55].

Природньо, що колоністи сприйняли новоухвалені закони досить вороже, розглядаючи їх в якості посягання на їхні права і спробу встановити тиранію. Це, в кінцевому підсумку, стало фінальним актом до розгортання Війни за незалежність США.

3.2.Хід та підсумки конфлікту між британською короною та колоніями.

Ухвалені британським урядом «Примусові закони», спрямовані проти жителів Бостона, а також Квебекський акт про розширення колонії, хоча й кардинально загострили ситуацію, проте не призвели до розгортання війни одразу. В колоніях прокотилася хвиля протестів, адже колоністи почали розцінювати нові закони як спробу ліквідації їхніх природніх прав.

Жителі інших колоній почали збирати кошти і надсилати до Бостона провізію. У травні 1774 р. на засіданні асамблеї Вільямсбурга, що у Вірджинії, член Комітету зв'язків з громадськістю Томас Джеферсон запропонував зробити 1 червня, тобто день, коли набуде чинності закон «Про Бостонський порт», як день посту і молитви у Вірджинії. Після цього губернатор розпустив асамблею і її члени, вже нелегально, зібралися в «Ролівській таверні», де написали резолюцію про скликання конгресу представників всіх колоній. Схожі заклики лунали в Нью-Йорку, Провіденсу, Філадельфії та інших міст [74, с. 131].

Вже 15 червня свою делегацію для участі у конгресі обрала колонія Род-Айленд. Услід за нею вибори були проведені в Массачусетсі, а слідом за ним – і в решті колоній. Конгрес, який в підсумку охрестили Першим Континентальним, відкрився 5 вересня 1774 р. у Філадельфії і тривав до 26 жовтня. У його роботі взяли участь 55 делегатів від 12 колоній, за винятком Джорджії, делегати котрої були затримані губернатором, а також Квебеку,

Нової Шотландії, Східної та Західної Флориди. Серед учасників конгресу були постаті, вже широко відомі в колоніальному суспільстві своєю антибританською позицією, зокрема: Патрік Генрі та Джордж Вашингтон від Вірджинії, Самюель та Джон Адамс від Массачусетса, Джон Дікенсон від Пенсільванії. Президентом обрали Пейтона Рандолфа з Вірджинії, а секретарем – Чарлза Томсона з Філадельфії, котрий не був членом конгресу [37, с. 131].

Цікаво, що більшість делегатів конгресу відстоювали помірковані ідеї і не прагнули вступати у збройне протистояння з британською короною чи виходити зі складу імперії. Опозицію їм складали радикали, серед яких особливо помітними були Самюель Адамс, Патрік Генрі та Крістофер Гадзден. Вони виступали за повне відділення колоній від Великої Британії. На одному із засідань Патрік Генрі, вказуючи на спільність між колоністами, підкреслив: «Відмінностей між вірджинцями, пенсильванцями, нью-йоркцями та жителями Нової Англії більше не існує. Я тепер не вірджинець, а американець» [37, с. 63].

Після тривалих дебатів конгрес ухвалив «Декларацію американських прав». В цьому документі колоністи проголошували своє право на життя, свободу та власність, а також право на здійснення законодавчої влади. За парламентом визнавалося лише право регулювання торгівлі, а також прийняття таких постанов, котрі б сприяли розвитку комерції всієї імперії. Декларація також передбачала можливість звернення колоній зі скаргами до короля, зобов'язувала британський уряд не розквартировувати війська в мирний час в тій чи іншій колонії без згоди її асамблеї. Всі прийняті раніше закони, котрі накладали різного роду обмеження в економічній та політичній галузі, в тому числі – закони проти жителів Бостона, колоністи вимагали скасувати [14].

Як можна зрозуміти зі змісту Декларації, жителі колоній станом на 1774 р. висували справедливі вимоги, не вдаючись при цьому до

сепаратизму. Революцію в британських колоніях Північної Америки на той час все могла було уникнути за умови поступок з боку центральної влади в Лондоні. Однак цього не сталося.

По-перше, Перший Континентальний конгрес, аби посилити тиск на парламент та короля, ухвалив додаткове, але важливе рішення – про Континентальну спілку, в якій рекомендувалося, аби кожне графство, місто й містечко формувало комітети для посилення бойкоту британських товарів. Ухвала також передбачала припинення експорту американських товарів до Англії до того часу, поки претензії колоністів не будуть розглянуті [74, с. 132].

По-друге, події в колоніях були негативно сприйняті як членами британського парламенту, так і самим королем Георгом III, який дізнавшись про скликання Континентального конгресу, зазначав у листі до прем'єр-міністра Норта у вересні 1774 р.: «Жереб кинутий, колонії повинні підкоритися, або ж перемогти... Ми не повинні відступати» [54, с. 228].

Бойкот англійських товарів спричинив численні звернення купців із Лондона, Брістоля, Ліверпуля та Глазго до парламенту із проханням скасувати «примусові закони», адже через них вони зазнавали величезних збитків у торгівлі з американськими колоніями. В парламенті ж із цього питання розгорілися дискусії. Представники радикального крила вігів закликали парламент піти на компроміс із колоніями. Проте у своїй промові до парламенту Георг III наполіг на виконанні «примусових актів» і жорстокому придушенні будь-яких протестів з боку колоністів [64, с. 50].

Останньою спробою залагодити ситуацію був проект, запропонований лордом Нортон, який передбачав піти на поступки колоністам в питанні податків, однак система управління колоніями мала залишитися незмінною. Більше того, фінансування губернаторів та інших представників виконавчої влади мало здійснюватися за рахунок метрополії, що, з одного боку, означало зміцнення влади короля над колоніями, а з іншого – позбавляло колоніальні

асамблеї важеля впливу на королівську адміністрацію [54, с. 228-229]. Хоча Норту й вдалося переконати Георга III в доцільності такої поступки, разом з тим, більшість членів парламенту, першу чергу, торі, відхилили його, піддавши критиці. Дебати завершилися 15 квітня 1775 р. відхиленням будь-яких кроків в бік поступок американським колоніям, причому це рішення підтримали обидві палати парламенту. Значна частина депутатів була переконана, що колоністи не зможуть чинити опір регулярній британській армії [54, с. 52].

Щодо самих колоній, то їх жителі на передодні конфлікту розділилися на два табори – лоялістів та вігів, або ж патріотів. До перших належали, в першу чергу, губернатори, судді та чиновники колоніальної адміністрації, а також великі землевласники, котрі отримали володіння від короля. Серед лоялістів були й купці, зацікавлені у збереженні торговельних відносин з метрополією, а також частина плантаторів та англіканське духовенство.

Що стосується табору патріотів, то до нього належали всі ті, хто був незадоволений британською політикою, зокрема буржуазія і торгівці, які постраждали від запроваджених обмежень, плантатори і фермери, невдоволені заборонаю освоєння нових територій на заході, а також ремісники і наймані робітники. Загалом, лінія розколу на патріотів і роялістів в колоніальному суспільстві пройшла через всі соціальні групи. Зауважимо також, що частина колоністів зайняли нейтральну позицію, не підтримуючи жодну зі сторін. Вже в ході розгортання збройного протистояння вони ставали на бік патріотів, чи британської адміністрації в залежності від аргументів та обставин.

Ситуація почала загострюватися на початку 1775 р., коли в колоніях почали організовуватися збройні загони. Колоніальна міліція розпочала серйозні військові тренування в маневрах, строю та стрільбі. Вона напала на склади зі зброєю та порохом і конфісковувала їх. Королівська адміністрація втрачала владу, яка переходила до організованих колоністами

провінційних конвентів. Як відповідь на це, британський командувач Томас Гейдж отримав 14 квітня 1775 р. таємний наказ придушити повстання в колоніях. Він планував заарештувати лідерів Окружного конгресу (Массачусетс), а також конфіскувати міліцейський склад зброї в Конкорді, що розташовувався за 20 миль від Бостона. Вже 18 квітня підполковник Френсіс Сміт майор Джон Піткертн, зібравши 700 військових, рушили на Лексінгтон. Дізнавшись про це, бостонський комітет безпеки послав Пола Ревіра та Вільяма Девіса підняти тривогу. Значну частину боєприпасів та зброї колоністи встигли сховати ще до підходу британських військ. Наступного дня поблизу Лексінгтона, а потім і Конкорда розгорілися бої між колоніальною міліцією та британськими солдатами. Прямий стрій британської армії зіштовхнувся із розсипним колоністів, що в умовах лісної місцевості і вирішило підсумок битви. Втративши близько 250 чоловік вбитими і пораненими, британські «червоні мундири» відступили, не спромігшись виконати поставлене перед ними завдання [74, с. 132-133].

Битва при Лексінгтоні і Конкорді стала першою збройною сутичкою між колоністами і британською короною. Через декілька днів після цього британські війська в Бостоні були оточені 15-ти тис. армією колоністів, котрі прибули з колоній Нової Англії. 10 травня у Філадельфії зібрався Другий Континентальний конгрес, який, у підсумку, залишався спершу конгресом колоній, а пізніше – і Сполучених Штатів аж до 1789 р., коли в Нью-Йорку зібрався перший обраний на основі конституції конгрес. На відміну від попереднього, участь в Другому конгресі взяли 65 представників від усіх 13-ти колоній, які, до того ж, мали більш чіткіші і ширші повноваження. Зокрема, перед ними ставилося завдання ухвалювати такі подальші заходи, які вони вважатимуть найкращими для відновлення та утвердження прав американців, а також для відновлення гармонії між колоніями та Великою Британією [31, с. 118]. Одним із перших важливих рішень стала організація континентальної армії (15 червня), а її командувачем призначили Джорджа

Вашингтона – заможного Вірджинського плантатора і колишнього англійського офіцера.

17 червня, того ж дня, коли Вашингтон одержав повноваження головнокомандуючого, відбулася перша велика битва між колоністами і британськими військами – при Банкер-Хілл. Поки в конгресі тривали дискусії, кількість військових, як американців, так і британців, поблизу Бостона зростала. Американці окопалися на пагорбі Брідс-Хілл, який був ближчим до Бостона (Банкер-Хілл був першою позицією, яку пізніше залишили). 2200 британських солдатів за підтримки кораблів двічі атакували позиції колоністів. Лише при третій атаці, коли в захисників закінчилися запаси пороху, «червоні мундири» взяли укріплення на Брідс-Хілл. Британці втратили 1054 чоловік проти 400 серед колоністів. Учасник битви, британський генерал Генрі Клінтон, зазначав пізніше: «Ця перемога нам дорого коштувала. Ще одна така нас би знищила» [74, с. 134].

Битва при Банкер-Хілл мала два значення. По-перше, значні втрати змусили британське командування бути обачнішими у протистоянні з колоністами. По-друге, Континентальний Конгрес рекомендував аби всі чоловіки, придатні до військової служби, записалися до ополчення [74, с. 134]. При цьому члени конгресу не наважувалися піти на повний розрив із короною, все ще сподіваючись залагодити ситуацію дипломатичним шляхом. Доказом цього можуть слугувати два документи, видані делегатами Конгресу 5 та 6 липня 1775 р.: «Петиція оливкової гілки» (звернення до короля) та «Декларація про причини та потребу застосування зброї». В петиції члени конгресу запевняли короля у своїй вірності імперії, нагадували про вклад колоній у перемогу Великої Британії в Семирічній війні, а також звинувачували королівських міністрів у прийнятті законів та розгортанні військових дій, що і змусило колоністів взятися за зброю. Водночас в петиції короля просили припинити подальшу ескалацію конфлікту і відновити гармонію у відносинах між Англією та її американськими колоніями [20].

Щодо Декларації, то в ній роз'яснювалися причини виступу – прийняття низки законів, які порушували природні права колоністів. Винуватцем ситуація, яка склалася, автори Декларації називали британський парламент і засуджували розгортання військових дій проти колоній. Водночас підтверджувалося підданство колоністів британській короні [18]. Тобто, із Декларації випливало, що основна причина, що спонукала колоністів взятися за зброю – захист своїх прав, але аж ніяк не спроба розірвати відносини із метрополією.

Останні спроби колоністів примиритися з британською короною зазнали невдачі. Георг III не захотів навіть розглянути поданих йому документів і 23 серпня того ж року офіційно оголосив американські колонії бунтівними, обіцяючи повісити лідерів колоністів. У грудні парламент прийняв постанову, відповідно до якої 13 колоній оголошувалися такими, що не перебувають під захистом Англії. Будь-яка торгівля з ними заборонялася, а кораблі у відкритому морі могли бути захоплені і конфісковані [31, с. 126-127]. Після цього війна між колоніями та Великою Британією стала доконаним фактом і припинити її шляхом поступок навряд чи було можливим.

Перш ніж розглянути подальший перебіг подій, доречно дати короткий аналіз тих військових сил, які були в наявності у протиборчих сторін. Цікаво, що в перші роки війни позиції колоністів були значно вигіднішими за позиції англійців. Станом на 1776 р. збройні сили 13-ти колоній нараховували близько 40 тис. чоловік (в самій Континентальній армії було лише від 10 до 20 тис.), в той час, як під командуванням британського генерала Т. Гейджа перебувало лише 8 тис. Лише завдяки найманцям (переважно з німецьких земель) британській короні вдалося відправити в 1777 р. до колоній 35 тис. чоловік. Окрім того, британська колоніальна армія зіштовхнулася з проблемою дезертирства, адже низка офіцерів та солдатів симпатизували

колоністам. Намагаючись залучити додаткові сили, Георг III навіть звернувся до російської імператриці Катерини II, але отримав відмову [54, с. 230-231].

Щодо військових формувань колоністів, то вони склалися із Континентальної армії та формувань міліції. Останні були доволі ненадійними і малодисциплінованими. Навіть солдати Континентальної армії, котрі мали відслужити визначений термін, не завжди відрізнялися відданістю справи. Зокрема, наприкінці грудня 1775 р. генерал Річард Монтгомері розпочав штурм Квебека швидше, оскільки в більшості його солдатів термін служби завершувався 31 грудня і він був впевнений у тому, що вони не затримаються в армії довше ні на один день. Окрім цього американським військам бракувало і продовольства та амуніції. Частими були випадки дезертирства [38, с. 413-414]. Як бачимо, суттєві проблеми в організації армії були в обидвох сторін конфлікту.

Впродовж 1775 р. бойові дії між колоністами та британськими військами велися на території практично всіх колоній: від Південної Кароліни до Канади. Спроба американського вторгнення і заручення підтримкою місцевого французького населення в Канаді не увінчалася успіхом. Наступний рік у протистоянні між колоніями та британською короною став ключовим в ідейному плані. 10 лютого у Філадельфії вийшов памфлет, що став найвищим досягненням антиколоніальної думки – «Здоровий глузд». Його автором був англієць Томас Пейн, який прибув до Америки в 1774 р. Пейн вніс у платформу патріотів дві ідеї: доктрину республіканізму та обґрунтування проголошення незалежної держави [72, с. 66].

У своєму памфлеті Пейн піддав гострій критиці інститут монархії загалом та королівську владу в Англії зокрема. На його думку божественні права, до яких апелювали англійські монархи, були нічим іншим, як узурпацією влади. Заперечував Пейн і твердження про те, що економіка

колоній зазнає колапсу без Англії. Зрештою, він закликав колоністів проголосити незалежність та розбудувувати власну державу [5].

Навесні 1776 р. Конгрес видав нові постанови, зокрема: були анульовані Навігаційні акти та відкрито американські порти для кораблів усіх країн, розпочалося спорядження каперських кораблів, що мали протидіяти британській морській блокаді колоній, створено секретний комітет зовнішніх відносин, котрий мав шукати союзників серед ворогів Англії та закупити зброю і амуніцію для армії, а також кораблі. Конгрес також видав розпорядження про конфіскацію власності лоялістів. 10 травня 1776 р. колоніям було запропоновано створити нові уряди замість королівських. З цього часу почалося формування штатів та їхніх конституцій, які скасовували існуючі напівфеодальні закони [42].

Поширення памфлету «Здоровий глузд», а також необхідність залучення до протистояння з Англією її ворогів – Франції, Іспанії та Голландії (які навряд чи підтримали колоністів лише для отримання ними більш вигідних умов у союзі з метрополією) сприяли розробці іншого важливого документа – Декларації про незалежність США. Конгрес призначив комітеті з п'яти чоловік у складі Джона Адамса, Роджера Шермана, Бенджаміна Франкліна, Роберта Лівінгстона і Томаса Джеферсона, які мали розробити текст [44, с. 636].

4 липня 1776 р. Другий Континентальний конгрес проголосив Декларацію незалежності США. В тексті декларації перераховувалися всі ті причини, які спонукали колоністів взятися за зброю і чинити опір британській короні (порушення природних прав, встановлення тиранічних порядків, розв'язання війни проти колоній, залучення індіанців до нападів на колоністів). Наприкінці тексту зазначалося, що колонії повністю розривали свій політичний зв'язок з британською короною і проголошували свою незалежність [3]. Декларація, таким чином, означала створення нової держави – Сполучених Штатів Америки.

В Лондоні, тим не менше, були впевнені, що ситуацію все ще можна виправити. З цією метою до колоній були направлені брати адмірал Річард та Вільям Хау, які мали провести переговори з лідерами повсталих колоній. Останнім обіцяли перегляд ухвалених раніше парламентом законів. Однак колоністи мали розпустити усі революційні органи влади, розформувати збройні формування, знищити форти та укріплення. Більше того, лоялісти мали отримати відшкодування за понесені збитки, а робота англійської колоніальної адміністрації мала бути відновлена [64, с. 56-58].

Висунуті англійськими емісарами умови могли бути доречними ще до розгортання збройного протистояння. Однак, станом на середину 1776 р. вони були неприпустимі для колоністів, які встигли вже проголосити свою незалежність, а тому цілком природньо, що їх відхилили. Військове протистояння між Великою Британією і, тепер вже США, продовжилося. Обсяг магістерської роботи, не дозволяє нам докладно зупинитися на розгляді подальшого перебігу військових дій. Натомість, на нашу думку, доречно згадати декілька ключових подій цієї війни. Одним з них стала битва при Саратозі. Плануючи оволодіти долиною річки Гудзон, британське командування восени 1777 р. розпочало наступ силами трьох армій: армії Бергойна, що рухалася від канадського кордону, армії Сен-Лежера, в якій було багато американських лоялістів та індіанців, що наступала від озера Онтаріо, та армії Клінтона, що діяла в районі гирла Гудзона. В підсумку, 17 жовтня 1777 р. поблизу Саратоги армія Джона Бергойна була оточена силами генерала Гораціо Гейтса і капітулювала [42].

Капітуляція англійських військ при Саратозі посприяла тому, що противники Великої Британії відкрито підтримали американців. Зокрема, в лютому 1778 р. Франція офіційно підтримала повсталіх і оголосила війну Великобританії, в 1779 р. – Іспанія, а наступного року англійський уряд оголосив війну Голландії, яка надавала підтримку американцям. Таким

чином, Велика Британія, розпочавши війну проти своїх колоній, в кінцевому підсумку, зіштовхнулася з цілою коаліцією, протистояти якій не змогла.

Фінальним актом протистояння стала капітуляція 6-ти тисячної британської армії під командуванням Чарльза Корнуоліса, оточеного американо-французькими військами в Йорктауні 19 жовтня 1781 р. Загалом, поразка британської армії в Йорктауні не була значною. Проте, в цей період імперія зіштовхнулася з цілою низкою проблем: Франція відібрала британські торговельні факторії в Африці, в Індії правитель Майсуру Хайдар Алі вдерся до Карнатаку і знищував британські гарнізони, Мінорка в Карибському морі та Гібралтар в Середземному перебували в облозі. Неспокійно було і в самій Англії. В Ірландії розпочалися хвилювання, які в 1798 р. переросли у відкрите повстання, а в британському парламенті точилися запеклі дебати щодо продовження війни з колоніями. Один із сучасників зазначав: «Імперія, здається, руйнується повсюди під власною вагою, або ж поступається під тиском атак ззовні» [39, с. 33].

В підсумку 27 лютого 1782 р. Палата громад британського парламенту проголосувала проти продовження війни, а 5 березня уповноважила короля укласти мир. Прем'єр-міністр Норт та його кабінет були змушені піти у відставку [74, с. 153].

3 вересня 1783 р. в Парижі між американською та британською делегаціями був укладений мирний договір, який і завершив Війну за незалежність США. За умовами договору Велика Британія визнавала США як незалежну державу, території якої простягалися від Канади до Флориди із півночі на південь та від Атлантичного узбережжя до річки Міссісіпі із сходу на захід. Британські купці мали отримати сплату за боргами, а уряд США брав зобов'язання рекомендувати штатам припинити конфіскація власності лоялістів та сплатити їм відшкодування (чого так і не було зроблено). Американські рибалки отримали право на влов риби поблизу Нью-Фаунленду [37, с. 100-101]. Іспанія отримувала Флориду та Мінорку.

Загалом, за Великою Британією в Північній Америці залишилися лише Канада, Нью-Фаунленд, а також Ямайка, Барбадос та Антигуа у Вест-Індії.

Війна за незалежність США не тільки призвела до територіальних втрат. Імперська скарбниця спорожніла а країна була розореною. Її зовнішній борг на 1783 р становив 243 млн. фунтів стерлінгів (на початку війни він складав 127, 3 млн. фунтів). Більше того, її міжнародний престиж був кардинально підірваний, а сама країна опинилася, за великим рахунком, в міжнародній ізоляції. Імператор Священної Римської імперії Йосиф II, характеризуючи міжнародне становище Великої Британії, навіть якось зауважив, що «Англія віднині буде державою другого гатунку, на кшталт Швеції та Данії» [54, с. 277].

Загалом, наслідком Американської революції стала не лише втрата Великою Британією більшої частини її американських колоній, але й падіння «Першої Британської імперії», основою якої якраз і були ці колонії. Хоча по завершенню війну обсяг британської торгівлі зі США не тільки не зменшився, але й навіть виріс, а англійські правлячі кола продовжували розглядати можливість посилення свого впливу (і навіть відновлення політичного контролю) над новоствореною республікою аж до 1812 р., тим не менше, вектор колоніальних завоювань змістився на Схід, в першу чергу – на Індію.

ВИСНОВКИ

Друга половина XVII – середина XVIII ст. стала періодом становлення Британської колоніальної імперії. Після Реставрації династії Стюартів процес колонізації нових земель значно посилювався. На відміну від Іспанії та Португалії, які, користуючись послугами різних авантюристів (переважна більшість конкістадорів була такою), завойовували нові території і перетворювали їх на королівські колонії, головним інструментом англійської колонізації стали приватні торговельні компанії. Отримуючи від короля доволі широкі повноваження не лише щодо створення нових колоній, але й управління ними, маючи у своєму розпорядженні фінансові ресурси і, навіть власні армії, вони здійснювали колонізацію територій в Північній Америці, Карибському морі, Азії та на Африканському континенті. Створюючи свої торговельні факторії, такі компанії сприяли міграції до них населення Англії, зміцнюючи, таким чином, свої позиції в тому чи іншому регіоні, що, в кінцевому підсумку, дозволяло взяти його під свій контроль і перетворити на колонію. Впродовж XVII ст. в Англії виникла ціла низка компаній, що отримали королівські хартії на торгівлю, або ж на створення поселень в певному регіоні. Проте найбільшою і наймогутнішою серед них, в підсумку, стала Ост-Індська компанія, яка не лише спромоглася підкорити величезну імперію Великих Моголів на Індостані, але й керувати цією колонією аж до середини XIX ст.

Розширюючи свою колоніальні володіння і прокладаючи нові торговельні шляхи, англійські інтереси неминуче мали зіштовхнутися з інтересами інших могутніх колоніальних держав, таких як Голландія та Франція. Протистояння з першою й стало одним з основних векторів англійської зовнішньої політики Карла II.

Впродовж 60-70-х рр. XVII ст. між Англією та Голландією відбулося дві війни, протистояння в яких велося переважно на морі за допомогою

військових флотів. Не зважаючи на те, що голландцям вдалося завдати англійському флоту відчутних поразок і змусити укласти мир, більше виграшу від них, в кінцевому підсумку, отримала саме Англія. З одного боку, Англія спромоглася розширити і закріпити за собою, відповідно до укладених мирних договорів, колоніальні володіння в Новому Світі. З іншого – протистояння настільки виснажило Голландію, що в подальшому вона вже не становила для англійської експансії серйозної загрози.

Протистояння з Францією виявилось більш тривалішим та масштабнішим, адже до колоніальних і торговельних суперечностей, що існували між двома країнами, додалися ще й гегемоністські устремління французьких королів, в першу чергу, Людовіка XIV. З огляду на це саме Франція, починаючи з 80-х рр. XVII ст. і до 60-х рр. XVIII ст., залишалася основним супротивником Англії, а після 1707 р. – Великобританії. Ведучи у складі різних коаліцій цілу низку зтяжних і виснажливих військових конфліктів, не лише в Європі, але і в колоніях Північної Америки, Вест-Індії, Азії та Африки, Велика Британія, зрештою, спромоглася знищити морську потугу Франції та потіснити її з Північної Америки та Індії.

Найважливішим підсумком англо-голландського та англо-французького протистояння стало те, що Велика Британія утвердила власне домінування в світі в якості великої морської держави, а здобуті заморські території перетворили її на колоніальну імперію. По завершенню Семирічної війни британська корона володіла низкою колоній в різних частинах світу, зокрема: в Північній Америці (Канада і 13 колоній на Атлантичному узбережжі), низкою островів у Вест-Індії, в Азії (на Індостані), а також декількома факторіями на Африканському континенті.

Зтяжні військові конфлікти, а також утримання флоту та колоніальної адміністрації, зрештою, стали фінансовим тягарем для Британської імперії, призвівши до появи значного боргу. Намагаючись виправити ситуацію, парламент та король здійснили спробу розділити покриття витрат зі своїми

північноамериканськими колоніями, запровадивши низку додаткових податків. Неправильно оцінивши ситуацію і заплющивши очі на протести з боку колоністів, британські правлячі кола дали поштовх до розгортання революції в Північній Америці.

Серед наслідків Американської революції, або ж Війни за незалежність США, були не лише втрата 13-ти північноамериканських колоній та перетворення їх на незалежну державу, але й зростання боргу та, за великим рахунком, міжнародна ізоляція Великої Британії.

Колонії в Північній Америці були основою Британської імперії, а тому підписання в 1783 р. мирного договору в Парижі означало її крах. «Перша Британська імперія», як прийнято її називати в західній історіографії, припинила своє існування. Англіїці були змушені змінити вектор своєї колоніальної експансії, який змістився на Схід.

В подальшому ж, вже під час нового протистояння із Францією, що завершилося розгромом Наполеона і підписанням Заключного акту Віденського конгресу, були закладені основи для так званої «Другої Британської імперії», яка базувалася вже на африканських та азійських колоніях. Імперія, таким чином, стала східною, а на зміну комерційному регулюванню, що було притаманним для атлантичної «Першої імперії» прийшла доктрина вільної торгівлі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела.

1. Архенгольц И. В. История семилетней войны. URL: <http://militera.lib.ru/h/archenholz/13.html> (дата звернення: 06.12.2021).
2. Болингброк Г.С.-Дж. Письма об изучении и пользе истории. Москва: Издательство «Наука», 1978. 359 с.
3. Декларация независимости, 4 июля 1776 г. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/indpndnc.htm> (дата звернення: 06.12.2021).
4. Дефо Д. «Призыв к Чести и Справедливости». 1703. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=249477&p=1> (дата звернення: 06.12.2021).
5. Пейн Т. Здравый смысл. URL: <https://old.inliberty.ru/library/125-zdravyu-smysl> (дата звернення: 06.12.2021).
6. Союзный договор России и Великобритании, 3 апреля 1741 г. // Мартенс Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Т 9 (10). Трактаты с Англией. Санкт Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения, 1892. С. 93-111.
7. Союзный договор России и Великобритании, 11 ноября 1742 г. // Мартенс Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Т 9 (10). Трактаты с Англией. Санкт Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения, 1892. С. 112-133.
8. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов; пер. с англ. предисл. В. С. Афанасьева. Москва: Эксмо, 2009. 956 с.
9. A Collection of Treaties and Engagements with the Native Princes and States of Asia Concluded, on Behalf of the East-India Company, by the British Governments in India; also Copies of Sunnuds, or Grants, of Certain Privileges and Immunities to the East India Company by the Mogul, and

- Other Native Princes of Hindustan (1812). London: Cox and Son, 1812. P. 477-482.
10. Articles of peace, union and confederation, concluded and agreed between his Highness Oliver Lord Protector of the common-wealth of England, Scotland & Ireland, and the dominions thereto belonging. And the Lords the States General of the United Provinces of the Netherlands. In a treaty at Westminster bearing date the fift of April old style, in the year of our Lord God 1654. URL: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A74521.0001.001/1:2?rgn=div1;view=fulltext> (дата звернення: 06.12.2021).
  11. Commissioners of Customs Act, June 29, 1767. URL: <https://www.revolutionary-war-and-beyond.com/commissioners-of-customs-act-text.html> (дата звернення: 06.12.2021).
  12. Charles II, 1660: An Act for the Encouraging and increasing of Shipping and Navigation. URL: <https://www.british-history.ac.uk/statutes-realm/vol5/pp246-250> (дата звернення: 06.12.2021).
  13. Charles II, 1663: An Act for the Encouragement of Trade URL: <https://www.british-history.ac.uk/statutes-realm/vol5/pp449-452> (дата звернення: 06.12.2021).
  14. Declaration and Resolves of the First Continental Congress, October 14, 1774. URL: https://avalon.law.yale.edu/18th_century/resolves.asp (дата звернення: 06.12.2021).
  15. His Majesty's Declaration of War against the French king // The Gentleman's Magazine. Vol. XIV. 1744. P. 167-168.
  16. Indemnity Act, June 29, 1767. URL: <https://www.revolutionary-war-and-beyond.com/indemnity-act-of-1767-text.html> (дата звернення: 06.12.2021).
  17. Ilbert C.P. The Government of India: Being a Digest of the Statute Law Relating Thereto. Oxford: Clarendon Press, 1898. 656 p.

18. Jefferson T. and Dickinson J. The Causes and Necessity of Taking Up Arms, July 6, 1775. URL: <https://www.battlefields.org/learn/primary-sources/causes-and-necessity-taking-arms> (дата звернення: 06.12.2021).
19. New York Restraining Act, June 15, 1767. URL: <https://www.revolutionary-war-and-beyond.com/new-york-restraining-act-text.html> (дата звернення: 06.12.2021).
20. Olive Branch Petition, July 5, 1775. URL: <https://www.battlefields.org/learn/primary-sources/olive-branch-petition> (дата звернення: 06.12.2021).
21. Revenue Act, June 29, 1767. URL: <https://www.revolutionary-war-and-beyond.com/revenue-act-of-1767-text.html> (дата звернення: 06.12.2021).
22. Royal Charter of the Hudson's Bay Company. URL: <http://www.hbcheritage.ca/things/artifacts/the-charter-and-text> (дата звернення: 06.12.2021).
23. The Treaties of Ryswick. URL: <https://bonoc.files.wordpress.com/2013/11/tratado-ryswick.pdf> (дата звернення: 06.12.2021).
24. Treaty of Fontainebleau, October 24, 1745. URL: <http://www.jacobite.ca/documents/17451024.htm> (дата звернення: 06.12.2021).
25. Treaty of Paris 1763. URL: https://avalon.law.yale.edu/18th_century/paris763.asp (дата звернення: 06.12.2021).
26. The English Factories in India: A Calendar of Documents in the India Office, British Museum and Public Record Office. 13 vols. (1618–69) / Ed. by W. Foster. Vol. I–II. Oxford: Clarendon Press, 1906. 408 p.
27. The Treaty of Worms, 13 September 1743 // Chalmers G. A Collection of Treaties between Great Britain and other powers. London, 1790. Vol. II. P. 321-336.

28. The Treaty of Aix-la-Chapelle, 18 October 1748 // Chalmers G. A Collection of Treaties between Great Britain and other powers. London, 1790. Vol. I. P. 424-443.
29. Vice-Admiralty Court Act, July 6, 1768. URL: <https://www.revolutionary-war-and-beyond.com/vice-admiralty-court-act-of-1768-text.html> (дата звернення: 06.12.2021).

Література

30. Акимов Ю. Г. От межколониальных конфликтов к битве империй: англо-французское соперничество в Северной Америке в XVII - начале XVIII в. URL: <https://flibusta.site/b/350277/read#t85> (дата звернення: 06.12.2021).
31. Аптекер Г. История американского народа. Т. II. Американская революция 1763-1783. Москва: Государственное издательство иностранной литературы, 1962. 384 с.
32. Браун К. Ілюстрована історія Канади; пер. з англ. Г. Сташків. Львів: Літопис, 2019. 416 с.
33. Борисов Ю.В. Дипломатия Людовика XIV. Москва: Международные отношения, 1991. 384 с.
34. Блюш Ф. Людовик XIV. Москва: Ладомир, 1998. 815с.
35. Бонгард-Левин Г. М. История Индии. URL: <https://flibusta.is/b/455633/read#t46> (дата звернення: 06.12.2021).
36. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм; пер. с фр. Куббеля Л. Е.; вступ. Ст. И ред. Афанасьева Ю. Н. Москва: Прогресс, 1992. Т. 3: Время мира. 679 с.
37. Болховитинов Н.Н. История США. В 4-х томах. Москва: Наука, 1983. Том 1. (1607-1877). 687 с.

38. Бурстин Д. Американцы: Колониальный опыт: пер. с англ. В. Т. Олейника; послеслов. В. П. Шестакова. Москва: Изд. группа «Прогресс»-«Литера», 1993. 480 с.
39. Брендон П. Упадок и разрушение Британской империи 1781-1997; Пер. с англ. М. В. Жуковой. Москва: АСТ МОСКВА, 2010. 983 с.
40. Высокова, В. В. Британская империя: диалог культур и цивилизаций (от Ост-Индской компании до Содружества Наций): учеб. пособие. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. 200 с.
41. Вейн Дж. Дж. Э. Мартен Харпертсзон Тромп: отец морской тактики // Великие адмиралы. URL: <http://alexgbolnych.narod.ru/sweetman/02.htm> (дата звернения: 06.12.2021).
42. Всемирная история. Энциклопедия. Том 5. URL: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000034/st012.shtml>
43. Всемирная история: В 6 Т. / гл. ред. А.О. Чубарьян. Москва: Наука, 2013. Том 4. Мир в XVIII веке / от. ред. С.Я. Карп. 787 с.
44. Ерусалимская Е.В. Дипломатия Вильгельма Оранского и первые европейские союзы // Преподаватель XXI век. 2013. №4. С. 309-315.
45. Еліс Дж. Брати-засновники: революційне покоління; пер. з англ. Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр, 2014. 296 с.
46. Ефимов А.В. Очерки истории США. 1492-1870 гг. Москва: Учпедгиз, 1958. 430 с.
47. История дипломатии / Под ред. В.П. Потемкина. Москва: ОГИЗ, Гос. социально-экономическое изд, 1941. Т. I. 566 с.
48. Каминка А.И. Акционерные компании. Юридическое исследование. Т. 1. Санкт Питербург.: Типолитография А.Е. Ландау, 1902. 512 с.
49. Калмыков В.С. Морское соперничество Англии и Франции в XVIII – начале XIX вв.: проблемы политики и военно-морской стратегии // Локус: люди, общество, культуры, смыслы. 2013. №2. С. 56-69.

50. Ключко В.Н. Первые европейские акционерные компании XVI–XVIII веков: особенности становления // Менеджмент и бизнес-администрирование. 2014. № 2. С. 6-27.
51. Кондратьев С. В. Англо-голландские войны // Российская историческая энциклопедия. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2011. С. 391-394
52. Киселев А. А. Великобритания в системе международных отношений конца XVII первой половины XVIII века // Вестник ВолГУ. Серия 9. С. 8-15.
53. Киселев А. А. Великобритания в войне за Австрийское наследство (1740-1748 годы) // Вестник ВолГУ. Серия 9: Исследования молодых ученых. 2006. №5. С. 10-15.
54. Кисилев А.А. Рождение империи. Британское государство и колониализм в XVII-XVIII вв. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2012. 332 с.
55. Киссинджер Г. Дипломатия; пер. с англ. В. В. Львова. Послесл. Г. А. Арбатова. Москва: Ладомир, 1997. 850 с.
56. Кей Дж. История Индии; пер. с англ. И. Летберга. Москва: Астрель, 2011. 772 с.
57. Лаппо-Данилевский А.С. Русские промышленные и торговые компании в первой половине XVIII столетия. Санкт Петербург.: Тип. В.С. Балашев и К°, 1899. 133 с.
58. Махов С. П., Созаев Э. Б. Все переломные сражения парусного флота. Москва, 2012. 146 с.
59. Маурер Э. Филипп V // Испанские короли. 18 исторических портретов от средних веков до современности. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 512 с.
60. Попов М. Предпосылки возникновения и упадка голландской Ост-Индской компании // Международный научно-исследовательский журнал. 2018. № 1-3 (67). С. 68-70.

61. Попова Е. А. Роль войны за испанское наследство в изменении места Франции в европейской политике // Вестник РУДН. Серия: Международные отношения. 2002. №1. С. 125-130.
62. Порхунов Г.А. Американская война за независимость. 1775-1783 гг. // Национальные приоритеты России. 2010. №1 (3). С. 9-17.
63. Римини Р. Краткая история США; пер. с англ. О. Алексаняна. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2020. 480 с.
64. Романова М. И. «Американская трагедия» лорда Норта (Североамериканская политика кабинета Норта в 1770–1782 гг.) // Американистика: Актуальные подходы и современные исследования. 2020. № 12. С.44-79.
65. Сапунцов А.Л. Поселенческий колониализм в квазигосударственном периоде деятельности Компании Гудзонова залива (1670–1870). // Genesis: исторические исследования. 2019. № 11. С. 148-156.
66. Созаев Э.Б. Схватка двух львов. Англо-голландские войны XVII в. Москва: Вече, 2011. 384 с.
67. Сили Дж. Р. Британская империя. Разделяй и властвуй! URL: <https://flibusta.site/b/439177/read> (дата звернения: 06.12.2021).
68. Соколов А. Б. Питт-старший. URL: http://istorja.ru/articles.html/england/pitt_the_elder/ (дата звернения: 06.12.2021).
69. Синха Н. К., Банерджи А. Ч. История Индии; пер. с англ. Степанова Л. В., Ястребовой И. П. и Княжинской Л. А. Редакция и предисловие Антоновой К. А. Москва: Издательство иностранной литературы, 1954. 442 с.
70. Соловьев О. Д. Субсидиарный договор в политической практике английской Ост-индской Компании: значение и признаки // Проблемы экономики и юридической практики. 2009. №1. С. 104-106.

71. Согрин В.В. Политическая власть, демократия и олигархия в Северной Америке колониального периода. URL: http://vivovoco.ibmh.msk.su/VV/PAPERS/HISTORY/SOGRIN_2.HTM#15 (дата звернення: 06.12.2021).
72. Согрин В. В. К идейным истокам войны за независимость США // Вопросы истории. 1975. № 9. С. 52-67.
73. Сич О.І. Війна за незалежність північноамериканських колоній Англії та утворення США: Конспект лекцій. Чернівці: ЧНУ, 2003. 28 с.
74. Тіндалл Дж. Б., Шайл Д.Е. Історія Америки (6-те видання); пер. з англ.: Л. Притула, Г.Сташків, О. Щур. Львів: Літопис, 2010. 904 с.
75. Фурсов К. А. Британская Ост-Индская компания: история институциональной мутации ВТЭ. 2018. №2. С. 113-131.
76. Фурсов К.А. Ост-Индские компании: двигатель и тормоз капитализма // Финансы и бизнес, издательство Проспект, № 2, С. 119-130.
77. Фурсов К.А. Трансформация английской Ост-Индской компании: от купца к державе-купцу // Восток (Oriens), издательство Российская академия наук (Москва). 2007. № 1, С. 56-71.
78. Фурсов К.А. Ост-Индская Компания. История великого олигарха // Новое время. 2001. № 2-3. С. 40-43.
79. Черкасов П.П. Судьба империи. Очерк колониальной экспансии Франции в XVI-XVII вв. Москва: «Наука», 1983. 183 с.
80. Шатохина-Мордвинцева Г. А. История Нидерландов: учеб. пособие для вузов. Москва: Дрофа, 2007. 515 с.
81. Штенцель А. История войн на море. В 2-х т. Том 1. URL: <http://www.randewy.ru/pam/shten11.html> (дата звернення: 06.12.2021).
82. Штенцель А. История войн на море. В 2-х т. Том 2. URL: <http://militera.lib.ru/h/stenzel/index.html> (дата звернення: 06.12.2021).
83. Широкоград А.Б. Британская империя. Москва: Издательство «Вече», 2014. 327 с.

84. Bailyn B. P. The origins of American politics. New York: Vintage Books, 1968. 192 p.
85. Crouzet F. Mercantilism, War and the Rise of British Power. Two Hegemonies: Britain 1846–1914 and the United States 1941–2001. Aldershot: Ashgate, 2002. 369 p.
86. Dease M., Simpson M. Discovery of the North-West Passage, under the Instructions of the Hudson's Bay Company // The London, Edinburgh, and Dublin Philosophical Magazine and Journal of Science. Series 3. 1838. Vol. 12. P. 542-543.
87. Hamilton S. Dynamics of Social Complexity in Early Nineteenth-Century British Fur-Trade Posts // International Journal of Historical Archaeology. 2000. Vol. 4, №. 3. P. 217-273.
88. Kaye J.W. The Administration of the East India Company: A History of Indian Progress. Allahabad: Kitab Mahal, 1966. 712 p.
89. Marshall P. J. The Oxford History of the British Empire. Vol. II: The Eighteenth Century, Oxford, 1998. 662 p.
90. The History of the Hudson's Bay Company // Polar Record. 1935. Vol. 2, I. 9. P. 54-60.